

«Шын» солунну чагыдып алырының хуусаазының доостурунга чедир 8 хонук арткан. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 146 (16604)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 17,
вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртгээ 3 рубль.

ЧАА ЧЫЛДА ДЫШТАНЫР ХҮННЕР

Чаа үнер 2003 чылдың эге хүннеринде Рождество (Иисус Христостун төрүттүнгөн хүнүн) бүдүн неделяда демдеглээр арга чок апарган. Чазактың №784 доктаалын езугаар Чаа чылды үш хүн улаштыр байырлаар:

Средада – январь 1-де;

Четвергте – январь 2-де;

Пятницада – январь 3-те.

Субботада болгаш воскресеньде (январь 4, 5 хүннеринде) ажылдаар хүннер. А январь 6 болгаш 7 хүннеринде дыштаныр. Рождество хүнү болгай.

2003 чылда узун хуусаалыг – 4 хүн улаштыр дыштаныр байырлал бар. **ИЮНЬ 12 – Хамаарышпас чоруктун байыры.** Июнь 12-де четверг хүнү. Ооң дараазында пятница хүнү дыштаныр хүн кылдыр чарлаан. Ынчангаш 4 хүн улаштыр дыштаныр бис. Ооң дараазында неделяның суббота хүнүнде – июнь 21-де ажылдаар.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының үшкү хуралы **2002 чылдың декабрь 25-те 9 шакта** Тыва Республиканың Чазак Бажыңының хуралдаар залында болур. Бүрүткел 8.00 шакта эгелээр.

Хүн айтырыгы:

1. «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунуң дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалының төлевилелиниң дугайында.

2. «Тыва Республиканың Чазак Даргазының статусунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунуң дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалының төлевилелиниң дугайында.

3. «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунуң дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалының төлевилелиниң дугайында.

4. «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалының төлевилелиниң дугайында.

5. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганың саң-хөө дестериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаалының төлевилелиниң дугайында.

6. Янзы-бүрү айтырыглар.

ЧОНГА ТАНЫШТЫРБЫШААН...

Бии-Хемге «Шын» солунну чагыдылганын суртаалдап сургакчылап чоруп тура, ол дугайын чугаалажыры-биле Бии-Хемниң кожуун чагырганының даргазы В.Б. Хөвөмейниң-даа, ооң ораакчыларының-даа кабинеттеринге кирер дээривиске, эжиктери хааглыг.

—Черле ыңдыг даргалар-ла болгай, ажылдаар өрээлдеринге орта олурар эвес, бир-ле черже боттарының хуу херектерин бүдүрүп чоруп каар. Черле ынчаш бо кожуун чагырганының ажылы дыка-ла кошкак ийин – деп, коридорга турган улгады берген акый хомудады. Оон ук Бии-Хем кожуун чагырганының ниити килдис эргелекчизи Н.Г. Шеринге кирип ужуражыры-выска, солуннар чагыдылгаларына акша-хөренги аңгылаттырган дээрзин билир дээрден башка, огулуг чүве чугаалай албас болган. Ам канчаар, ол-ла кожуун чагырганының организаастыг килдис эргелекчизи Ирина Удум-Бораевна Монгуштан чагыдылгалар талазы-биле ажылдаарын диледивис.

Кожуунуң харылзаа белдиринге келдивис. Ооң начальниги Ирина Алексеевна Хертек бисти хүлээп алгаш, чагыдылгалар дугайын тайылбырлап эгеледи. Чагыдылгалар бо кожуунда эн кудуку деңгелде. Бии-Хемниң кожуун чагырганының багай ажылдап турары-биле чон эрге-чагыргага хөңнү чокталып, солун, сеткүүл-даа номчуксавастаан. Амгы хүннерде «Шын» солунну бүдүн кожуунда чүгле 75

кижи чагыдып номчуп турар. («Тувинская правданы» 76 кижичагыдып алган).

Оон ыңай Бии-Хемниң кожуун чагырганы чонга чагыдылгалар дээш чүгле 90 муң рубль аңгылаан, өске кожууннарда, чижээлээрге, Каа-Хемниң кожуун чагырганы чагыдылга дээш 200 муң, Кызыл кожуун чагырганы 190 муң рубль аңгылаанын Ирина Алексеевна чугаалап олурду. Чүге-ле ийик, Бии-Хемниң кожуун чагырганының оода чагыдылгаже сагыш салбазына ол аажок хомудап олурду. Эрткен 2001 чылда мырыңай эвээш, 60-на муң рубль аңгылаан турган. Ынчап турда, чоннуң ниитилел-политиктиг билии кызыы, амыдыралга сонургалы чок болбайн канчаар.

Ооң соонда бис ТР-ниң Чазааның каш ай бурунгаар үндүргени «Чагыдылгаларны көүдөдиринге, чонну чагыдылгалар-биле хандыраарының дугайында»

үндүрген доктаалының Бии-Хем кожуунда канчаар күүсеттинип турарының дугайын сонургадыыс. Элдеп чүве, Ирина Алексеевна ол дугайын билбес болду. Ук доктаалды Бии-Хем кожуунуң чагырга даргазы В.Б. Хөвөмейниң чонга таныштырбааны, ол талазы-биле шуут ажил чорутпайн турары илереди.

Ынчалза-даа кожуунуң харылзаа белдириниң начальниги И.А. Хертек чагыдылгалар талазы-биле суртаал ажылы чорударын бодунуң дорт хүлээлгези кылдыр санап турарын, ылаңгыя «Шын» солун дээш кызымак ажылдаарын хүлээнип олурду. Ол чүгле бодунуң эвес, өске кожууннарда чагыдылгаларның канчаар чоруп турарын билир, бодунуң херээнге бердинген анык специалист болду. Почтаның бодунуң иштики ажылы тергиин эки чоруп турары чүгле ооң чугаазында эвес, ында бүгү байдалдан көстүп турду. Бир эвес Бии-Хемниң кожуун чагырганы оларга болгаш чонга деткимче көргүзүп, кады ажылдап турган чүве болза, Ирина Алексеевна ышкаш бодунуң ажил-херээн билир специалистер чонну солун, сеткүүл, медээ-биле хандырап хүлээлгезин тергиин эки күүседирлер ийик.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: харылзаа белдириниң начальниги И.А. ХЕРТЕК. Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

САЙГАРЫЛГАДАН АЛГАШ КӨӨРГЕ...

Чоокта чаа Дээди Хуралдың Эртеме, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитет «Көдээ школаларның айтырыглары болгаш ооң келир үеде хөгжүлдээзиниң оруктары» деп темага «Төгерики столду» организаастап эрттирген. Аңаа чүгле башкыларның профессионал айтырыгларының эвес, а оларның көдээ черге ажылдап болур байдалдарының дугайында чугааны кылган.

Амгы үеде көдээ школаларда ниити өөреникчилерин 50,52 хуузу өөренип турар. Ынчалза-даа «Төгерики столга» болуп эрткен сайгарылгадан алгаш көөрге, көдээ школаларда байдал хоорай школаларындан нарын бооп турар. Ол, бир-ле дугаарында, кадр айтырыгының кош-каа, материал-техниктиг баазаның эргижирээни, акша-хөренгиниң чедир хандыртынмайн турары, телефон харылзаазының четче эвези.

Тыва Чазактың талазындан көдээ школаларның берге айтырыгларына хамаарыштыр хемчеглер алдынып турар. Амгы

үеде барык школа бүрүзү компьютерлиг, электроннуг номнар-биле хандырылга тургустунган, хоорай болгаш көдээ суурлар школаларын интернетче киирери-биле тускай хөренги аңгылаттырган. «Орус дыл», «Тыва дыл», «Сонгу чүктүң уруглары» деп республика чергелиг тускай программалар ажылдап турар. Сөөлгү үеде көдээ суурларда школалар тудугларын уламчылап турар болгаш школаларның капитал септелгезинче акша-төгерики берип турар.

«Төгерики столга» чалатканнар болгаш башкыларның талазындан көдээ черде башкылар-

«Төгерики стол»

ның социал камгалалының, алып шалың эвээжинден дузалал ажил-агынын тудары эргежок апарганын чугаалап турган. Эртеңги болгаш кежээки саалда, мал-маганын ажаап-тежээри, ылаңгыя деми чок башкыларга хей үени чарыгдал турар. Ынчангаш башкыларның билиг-мергежил-ин бедитпишаан, ооң-биле каттай оларның кадыкшылын камгалаары-биле база курстарны организаастаары чугула деп санап турар. Тургустунуп келген берге айтырыгларны сайгарып көрүшкөөн, «Төгерики столдун» кир-жикчилери харысалгалыг организаацияларже, тус чер бот-башкарылга органнарыңче тускай рекомендация чорудар деп шиитпирлээн. А Хоойлуужудулга палатазының талазындан өөредилге адырынга нормативтиг эрге-хоойлу баазанын сайзырадырының болгаш чоруткан рекомендацияның күүселдизин контрольдаар талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алыры көрдүнгөн.

Чечена БУЛЬГОВА.

бераторнуң электроннуг янзыы

БУХГАЛТЕРНИҢ ПРАКТИКТИГ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЗЫ

- операцияларның бүгү хевирлериниң четтарның корреспонденциясы
- баштайгы документлерни долдурарының хевирлери болгаш үлегер-маймы
- хуу кижилерге телээшкениниң талазы-биле допчу информация

тел.: (394 22) 1-20-44

г.Кызыл хоорай, Чүлдүм, 40а, офис 414

СИСТЕМА ГАРАНТ

Президент дугайында чаа ном

ӨӨРЕДИГЛИГ

Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң дугайында чаа ном чырыкче үнген. Номнуң арын бүрүзүн ашкаш номчуурга — амьдыралдың төөгүзү.

Чогаалдың кол өзээн кол маадырның ада-ызыгууру, чаш чылдары, чалыгы үези, амы-хууда чуртталгазы ээлеп турар. Тыва Республиканың баштайгы Президентизи Ш.Д.Ооржак ажил, амьдыралды тудуп эгелээш, бөдүүн ажылчындыан күрүнениң кескү удуртукчузу, бирги Президент чедир депшээш, арыг-чаагай исти соонга арттырып, амыг үеде Тыва Республиканың Чазак Баштыны болуп, арат чонга ам-даа үре-түннелдиг бараалгап, чет-пестерге элтешпес, чаныш-сынныш билбес демиселчилерниң одуруун баштап, могаг-шылаг чокка ажылдап чорууру — езу-луг-ла бистин үениң маадыры.

Номнуң авторунга бирги удуртукчуну публицистика жанрынга бижир берге-даа турду ынаан, ынчалзажок хоочун журналист Таан-оол Хертектин хей санныг хайгааралдары ук номну чырыкче үндүреринге улуг салдарны чедиргени чугаажок. Ол дээрге оон тыва парлалгага дөргөн чыл чыгыгы ажылдаан “дүжүдүнүн” түннели-дир. “Шынның” шырак журналистериниң бирээзи Т.Хертек чаңгыс эвес чылдар дургузунда республиканың кожууннарынче сургакчылаашкын үезинде көдээ суурларга Президент-биле чедип, аралажып келгеш, оон аажы-чанын, кижизиг мезүүн кончуг эки өөренип, билип алганы чаа номнуң автору болурунга идигни берген. Эскериглер, хайгааралдар анаа чемиш болган.

Эде тургустунушкунун болгаш ажык-чарлыг чоруктун үе-чадазы бистиң амьдыралы-выска дыка хей өскерлишкын-нерни кириген. Эки чуртталга дээш кижилерниң ниитилелге хамаарылгазын, хууда угаан-медерелин рынок харылзааларын шыдамьк ажып эртеринче улаан. Төөгүнүң шак ол хары-салгалыг дилиндээ — баштайгы Президент, Чазак Баштыны Ш.Д.Ооржактын ажыл-чорудулгазы-биле, ол-ла чылдарда хүлээп алдынган Чазак документтери-биле сырый холбаалыг.

Бистин бирги Президентивис Ш.Ооржак чүгле Тываның эвес, бүгү чурттун эдилгелиг болгаш эң берге үе-чадазында Чазак Баштынынга ажылдап эгелээш, бүгү күрүн чонун амьдыралын экижидеринче, ужу-бажы билдинмес рыноктуң чажыттарын шын билип өөренип алырынче, демократияны сайзырадырынче, чамдык бажы эъттенген демократтарның байбак аастарын, хоозун үзел-бодалдарын үезинде сойгалап, боттуг хемчеглерни ажылдап чоруткан. Бо бүгүн оон хүн бүрүде чорудуп келген чымыштыг ажыл-ижинден, хей талалыг ажыл-чорудулгазындан

илереп турарын номнуң автору тодаргай чижектерге, доктаал, шиитпирлерге айтып тургаш, уран сөстүн аргазы-биле ук номда бижип көргүскен.

Тываның баштайгы Президентизи Ш.Д.Ооржактын намдар төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын хоочун журналист Т.Хертек бижип тура, хей-ле билишкын-нерни, эскериг-хайгааралдарны, шинчилелдерни, чогаалдыкчы дилээшкыннерни кылган болбайн аан.

Сөөлгү үеде редакциялар, типография компьютер ажылдап турар апарганындан өрүлгө экижээ, үжүктөр кескү, номчут-тунгур, чурук каасталгазы хөлчөк көрүштүг. Тырттырган чуруктар база өнүг. Номнуң дыл-домаа чедир, кижизидикчи ужурдузалыг, өөредиглиг.

Ол ышкаш автор номда үлегер чугааларны эки ажылгаан. “Эки аът — ээзин байыдар, экер эр — чонун алдаржыдар”, “Чыварлыг-даа болза, чуртум кончуг, чывактыг-даа болза, чонум кончуг”, “Эштиң эргизи эки”, “Кежиге келгеш, аъттар солувас”, “Ушкарнаан улзунга чедирер, тутканнай туюлунга чедир кылыр”.

Журналист Таан-оол Хертек Тываның баштайгы Президентизи Ш.Д.Ооржакка тураскааткан номну оон төртүтүнгениниң 60 чылы — Аът чылында бижип каан. Үезинде үнген ном-дур.

Авторнуң ында бижип турары-биле алырга, **өг-бүле — ниитилелдин үндезини, ие — амьдыралдың, ажы-төлдүн чалакчызы, чаштар — чурттун келир үези.**

Киж дээрге ниитилелдин эң кол эртине байлаа. Чурттун хамаатыларындан күрүнениң политиктиг, экономиктиг, социал-экономиктиг айтырыгларын чедишкынниг шиитпир-лээри долузу-биле хамааржыр.

Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, “Өг-бүлениң байдалын, иелерниң болгаш чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырап хемчеглер дугайында” Президентиниң бир дугаар Чарлыы 1992 чылдың апрель 29-та үнген. Оон бээр 10 чыл эрткен. Оон соонда ат салдынган чарлыктарның ужур-утказын автор долузу-биле тайылбырлап шыдаан.

Чаа номнуң өөредиглиг талазы Чазак Баштынының амьдыралчы кол туружу ол деп бөдөөр мен. Номнуң автору “Шын” солунунуң хоочун журналисти Таан-оол Попанашович Хертекке ак орукту, чедишкыннерни күзедим.

Даңзы САЛЧАК,
журналист.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдың декабрь 6-да №207 Чарлыы-биле Тыва Республикага күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларны белеткээринге хууда кириген үлүү дээш Сибириниң күрүне албан академиязының специалистер эде белеткээр институтунун директору **Николай Николаевич ТАУШКАНОВТУ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Суму чагыргазында

ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Ары-Торгалыгның турар чери магалыг-ла. Ында тараа тарыыр шөлдер-даа бар, барык-ла ортумак киж дурту хире өскен сизген кезер шөлдерлиг, аң-меңниг, катчимистиң тайга-сыннар-даа бар. Эки үе турда, “Күш-ажылдың хостуу” совхозтун орус, тыва интернационалчы чону чайгы үеде белеткеп алганы сизген-ширбил, силос-биле бүгү республиканы хандырып турган деп болур. Ногаа, картофель өстүреринге торгалыгжылар база шырак деп санаттырып турган. “Үрезинни октаптарга, бодула өзүп кээр чүве болбас ийикпе” деп, хоочуннар чоргаарал-биле үстүг кара хөрзүнүн мактап чугаалажып-даа турарлар. Боттарының суг дээрбези-биле далганны тонна-тонназы-биле белеткеп ап турганын

С.К.Тока бо суурга кээп чорааш, магадап-даа турган. Ам ол магалыг үе эрткен.

Суурнуң 3 км асфальтылыг узун оруу-биле боттарының бүдүрген продукциязын садьп-саарары-биле шимчеп турар техника-даа, орукка “шаптараазын” тургузар мал-маган-даа эвээжээн.

Киж эки амьдыралды күзевейн канчаар, ынчангаш Торгалыг сумунуң чурттакчы чону суурнуң амьдыралын оода-ла чогуур деңнелге көдүрүп үндүрүп кээр боор деп улуг идегел-биле бо чылдың май 19-та болган суму чагыргазының соңгулдазынга боттарының бүзүрелин Эрес Санчыга берген.

Эрес Туматович Торгалыг суурнуң социал-экономиктиг байдалының дугайында салган айтырыгы-выска мьнчаар харьылаан:

— Ооң мурнунда суурнуң экономиктиг баазы болуп турган ногаа өстүрер бригаданың, сүт-бараан фермазының, машина-трактор мастерскаязының сандан үнүп, буураанын улуг чидириг деп көрүп турар бис. Бо хүннерде холууста чүдөө чок, техника колдуу үрелген, коллективтиг бүдүрүлгөде мал бажы чаңгыс-даа чок, чүгээр-ле чүвевис сизген белеткели чогуур деңнелде. Белеткеп алган сизгени-нивести кандаашкындан сизгени багай үнген кожууннарга садьп-сааргаш, орукка кирип алырының орнунга ажылчыннары-выска шалың орнунга берип тур бис. Тоймаглаттынып буураан бүдүрүлгелер орнунга, бичежек-даа болза, турум орукка кирип турар бүдүрүлгелер ажыдарын, “Кызыл-Туруг” аржаанынга республиканың аңгы-аңгы черлеринден хей чон кээп, эмненип ап турарын барымдаалааш, келир 2003 чылда ол черге эмненип, дыштанып алырынга таарымчалыг байдалды тургузары-биле бажың-балгат тударын планнап турар бис. Аныяк-өскен хостуг үезин чеп ажылгазын дээш, Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын туттурганы чаа спортзалда секциялар ажыттынып эгелээш.

— Торгалыгжылар Чазак

Даргазының ажылдап эгелээш бо хуусаазында мал бажын өстүрер дээн программазынга таарынып, ооң күүселдизи херек кырында боттаны бээринге бүзүрөп турарлар. Совхозта мал бажы тен-

ген-даа болза, чогуу хуу кижилерниң мал-маганы өзүп турарын айтып каары артык эвес. Амьдыралга өмөк-демек дуза болуп, суурнуң тараа хүлээп алыр шаңы база ажылдап турар.

1200 киж чурттакчылыг Торгалыг суурда 275 өреге бар. Хей киж чурттакчылыг бо суурга алтека хереглеттинип турар. Чүге дизе суурнуң агаар-

бойдузу кадыкшылга таарымчалыг, арыг болурга, эрткен чылын манаа өкпе аарыг уругларның санаторийин ажыткан. Бир чыл ажылдааш, санаторий элээн хей аарыг уругларны эмнеп сегиткен. Ынчанмыже ук санаторийниң келир үези бо хүннерде агаарда астына берген. Ооң чылдагааны — ук санаторийни келир чылдың бюджет программазынче кирибээнинде. Школаның бажыңы база эргижирээш. Өөреникчилер тар класстарда сынмарлажып өөренип турарлар. Ынчалза-даа сумунуң башкылары чаа школа тудуун Чазак инвестиция тудуг программазынче кирип боор дээрзинге идегелдиг — деп, суму даргазы чугаазын доосту.

Бо суурда информастыг хандырылга чүгээр. Чурттакчы чон телевидениениң шупту каналдарын көрүп турар. Ноябрь айның деннели-биле алырга, “Шын” солуну 40 өреге чагыдып алган. Ындыг-даа болза декабрь 25-ке чедир чагыдылганы оон-даа көвүдөдирин суму чагыргазы аазаан чүве.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: Торгалыгның суму даргазы Э.Т.Санчы.

В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ХАМЫК УЖУР — КАДРДА

Чурттакчылыг черлерге черниң даңзылаашкынын (инвентаризациязын) чорудары дээр-ле, хоорай, суур, сумуга күрүнениң чер кадастрын чорударда, ооң кол өзээн тургузары, чер ажылгакчыларынга болгаш чер эдилекчилеринге ажылдап турар чериниң бүрүн эргелиг ээлери болурун бүрүткээр, черниң ажылгалының талазы-биле доктаамал контролду организаастары болур.

Чер даңзылаашкынын материалдары черни моон соңгаар федералдыг, республиканың, муниципалдыг деп үлээрде, хуу өңү болдурарының талазы-биле ооң реестрин тургузарының баазы болур. Ол ышкаш ук материалдарны чер ажылгакчыларынга чер үндүрүү онаарда болгаш аренда өртээ төледирде, оларның даңзызын ылавылаарда ажыллаар.

Найсылал Кызыл хоорайда чер даңзылаашкынын канчаар чорудуп турарының дугайында кыска тайылбырны хоорайның чер комитетиниң даргазы Людмила СЕДЕН мьнчаар чугаалады:

— Кызыл хоорайның чер даңзызын 1997 чылдан эгелеп чорудуп келген. Хоорай 7 ка-

дастрлыг зонага чардынган, зона бүрүзү кадастр кварталынга, квартал бүрүзүнге кадастр дугаарын тывыскан. Кызыл хоорайның чер комитетиниң удуртукчунун үндүрген дужаалы-биле кадастр зоназының болгаш кадастр кварталының бүрүзүнге ооң кызыгаарын тодардып бижирин бадылаан.

1997-2001 чылдардан эгелеп бо-ла бүгү ажылдарны чорударынга тус чер бюджетинден 2463 муң рубльди үндүрген. А 2002 чылдың инвентаризациязын чорударынга 800 муң рубльди сметага кириген, ооң 286 мунун авансылап төлээш. Федералдыг база республика бюджетинден үндүрген акшалар-биле хоорайның хем ол чарында кезээниң даңзызын, ол ышкаш хемниң солагай талазында дача шөлдеринин чартынынга инвентаризацияны чоруткан.

Хоорай чагыргазының чер даңзызын чорудар талазы-биле ажылды акшаландырап план күүсеттинзе-даа, акша үнезиниң кудулааны-биле база ук ажылды кайы-даа бюджеттен чедир акшаландырбаанының хараазындан ажыл төнчүзүнге чедир кылдынмаан. Бо хүннерде хоорай девискээринин 30 хуу-

зунда, чер ажылгакчыларының 50 хуузунда ажыл чоруттунган деп болур.

“Хоорай, суму, суурларның инвентаризациязын чорударының дугайында” ТР-ниң Чазаның доктаалын күүседире-биле хоорай чагыргазы 2002-2005 чылдарда ук хемчеглерниң акшаландырышкынынга хамаарыштыр тускай планны база ажылдап кылган.

Чер даңзылаашкынын талазы-биле берге айтырыгларның бирээзи ажылдык бо хевире-биле ажылдап болгу дег бистин республикада ийи-ле организация бар. Чүгле оларның бо ажылды төндүрери берге. Чүге дизе бистин республикада чер тургузуунуң талазы-биле ажылдап шыдаар кадрлары-выс кончуг эвээш. Ынчангаш республикадан дашкаар хоорайлардан тускай кижилер чалаар ужурга таваржып турар.

Бо-ла бүгү айтырыгларны чедир шиитпирлеп, кадрлар-биле четчеттинип албаан шаанда, күрүнениң чер кадастрын хоорайга, ол ышкаш инвентаризацияга хамаарышкан өске-даа хемчеглерни эчизинге чедир ажылдап кылыр берге.

Чимисмаа МОНГУШ.

АЗЫП-ТЕНЭЭН ДЕМОКРАТИЯ

«Чукча тос чадырда даң адарын манагышаан»

Би-хемчилер барык бир чыл чыгыгы сонгулдалар манагышып чурттап олурарлар. Ынанганынын бажын ыт чизин дээр ышкаш манагышаан сонгулдаларынын чамдызын сонгаарладып каапкан, бир чамдызын күш чок болдурган, а бир кезин болбаан деп санаан. Оон түнелинде кожуунуң амгы удуртулгазы эрге-чагыргадан халбактарыны, оон адырлыр хөннү чогуунуң болгаш кандыг-даа аргалары ажыглап тургаш, аңаа хоойлуда көрдүнгөн хуусаадан ажыр ызыртынып артып каар дээр оралдажышкынарнын талазы-биле кижжи көрүп көрбөөн көргүзүгү тургускан.

Кожуунуң чаа уставын хүлээп алза-даа, оон-биле Би-Хемде чидиг айтырылгар эвээж бербөөн. Сентябрьда ТР-нин Улуг Хурал депутаттарынын сонгулдалары база катап болбайн барган, а чоокта чаа тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутаттарынын сонгулдаларына белеткелдерни база катап буурдып каан. Бо хүннерде тус черниң сонгулда ажыл-херектеринде дың чаңгыс бурунгаар шимчээшкин кылдынган – кожуун чагыргазының даргазының сонгулдаларын чарлаан. Болур болурда тус черниң эрге-чагыргазының ачызында эвес, а оларнын күзел, соругдалдарына чөрүштүр. Оон-биле чергелештир Би-Хемде амдыгаа дээр өске сонгулдаларның – кожуун болгаш республика деннедиг депутаттарнын сонгулдаларын томуйлаар, белеткээр база эрттирер айтырыгда тодардык кылдырмаан. Бот-боттарынын аразында тыртпарлажышкына алыскан тус черниң эрге-чагыргазы ук айтырылгарын үзе шийтирилээр хөннү чогуун, оон туржук шийтирилеп шыдавазын көргүзери уламчылавышаан.

Тураннын «демократтарының» өң-талалажыр Кызылдын чамдык солуннары Би-Хем дээрге бот-башкарылганын демократчы принциптерин боттандыраар херекке канчаар-даа аажок шылгараан кожуун болур деп бодалды боттарынын номчукчуларына аажок-ла сыгаксап турарлар. Шынның эскитериниң мында бары чугаажок болбайн аан. Бөгүн Туранда

барык үш (!) сонгулда комиссия база Төлээлекчилерниң ийи хуралы ажылдап турар. Мында «демократчы» чурум үндезини-биле бодар доктаай берген болгаш кожуунуң удуртукчузу кожуун хуралының даргазынче хая көрүнмейн, чаңгыс-даа чугула айтырыгны бот-тускайлаң шийтирилээр шинек чок апарган. Хамык хоойлуларны оюп эрткеш, хынаар болгаш хайгааруу хүлээлгелиг органның ыт-дааш чок чөпшээрели-биле Хөвөңмей чартык чыл дургузунда кожуунуң эргелеп-башкарылгазын Иусовка бериптери анаа-ла-бир оюнчук-биле демей апарган: ма, өңүк, сеткилин хандыр башкар. Ындыг болганда күзөөнин езу-гаар башкарып турбайн канчаар. Иусовтуң «башкарылганының» дургузунда Би-Хемге 4 сонгулда кампаниязы үстүнгөн. Оон түнелинде кожуунда чикти-ле

нуң даш холун кожуун чагыргазы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралы саадаан үш каът бажынын уунче чемелээниг сунуп алган турар. Оон солагай талазында база бир оран-сава турар, ында хоорай эрге-чагыргазы паараңнаан база ол ышкаш ында республика Чазаның бүрүн эргелиг төлээзи бир тар өрээлде сыннып олурар. Ильичиниң артында Федералдыг район суду-нуң оран-бажыны. Шак ынчаар, эрги эрге-чагырганың сүлдө-демдээн долгандыр адыш оюу ышкаш хөңгүгүң черде амгы эрге-чагырганың дөрт — хоорай, кожуун, республика болгаш федералдыг деннели кожа-хөлбээ турар.

Эрге-чагырга контораларының чаңгыс черде паараңнаанында эки-даа, багай-даа талалары бар. Эптиг талазы чүдөл дизе, ыңдыг чүүл янзы-бүрү дарга-бошкажыктарга бот-бот-

«демократтарының» кандыг-даа эгелээшкин шыжыга-шыжыга ужуур эдерип эрттирип каарлар. Моон түнелинде амгы үеде Би-Хем кожуунда үш сонгулда комиссиязы эптиг-чөптүг ажылдап турар. Будалып калбазы-биле бирээзин «МСК», өскезин – «эрги ДСК», үшкүзүн – «чаа ДСК» деп адап алганнар. Оларның кайызы чогуу кандыг сонгулдалар дээш харыылап турарын билер-ле кижжи билер, ынчалзажок олар безин демгилерин бо-ла салчачап алырлар.

Сонгулда чарлалдарындан мында кижжи бажы дескинер бол, чогуу сонгулдаларның боду-биле болганчок-ла чиктиг, элдептиг таварылгалар болулаар. Сөөлгү катап тус черниң демги МСК-ДСК-лары ноябрь 24-те чарлатынган хоорай база кожуун хуралдарыныче сонгулдалар белеткелдин ийиги удаа үскеннер. Сонгулда кампаниязынга киржир

калырга, ук «чазыгы» ажыглап, ноябрь 24-түң сонгулдаларының боскун боой тудуп кааны ол ышкажыл.

Иусовчу ДСК-ниң шак ыңдыг хоралакчы ажылының чажыды ноябрь сонгулдаларын эрттиреринге херек акша-хөреңгиниң кожуун саңында омаа-хоң болганы-биле тайылбырлаттынар. Бир эвес сонгулдалар болур ужурулг хуусаазында – июнь 2-де эрткен болза, акшаландырышкын талазы-биле айтырылгар турбас турар ийик, чүге дизе бо таварылгада тус черниң сонгулдалары план езугаар болур болгаш республика сонгулдалары-биле капсырлажы бээр турган. Шын-мегени, болур-болбас аргаларны ажыглап тургаш, Иусовтуң баштааны кожуун хуралы база оон томуйлааны ДСК ынчан сонгулдаларны ноябрь 24-че сонгаарладырын чедип алганнар, а кажан бо хуусаа база чедип келгенде, олар элдепсинип, эктин кысканар: ангы сонгулдалар эрттиреринге 600 муң рубльди кайыын тывар улус бис? Бо удаада хуралдың сонгулдаларын кандыг үеде чарлаары амды дээрзине билдинмес. Ук айтырыгның ужу-кыды тывыл-бастап, узамдыккан тудум, Иусовтуң командазы эрге-чагырганың бажына олуруп-ла, олуруп-ла олурар аргалыг болур.

Амдыралының хөлегелери

сүргей байдал тургустунган, тус черниң чамдык чурттакчылары ыңдыг байдалды эрге-чагырганы былаап алганы кылдыр көрүп турарлар. Бо черниң политиктиг куньязындан оранчокта озалааш бир сонгукчулук анкета хуудузуң долдуруп тура, ыргак-дагыр хол үжүү-биле Иусовтуң фамилиязының тунзунга «фашист» деп бижип кааны анаа-ла-бир таварылга эвес болбайн аан.

Кожуунуң удуртулгазында аай-бажы тывылбас чүүлдер, тыртпарлажышкынар кожуунуң ажыл-агыйы херектеринге дөгүм болбайн турары чугаажок. Бети дизе М. Иусовтуң моон мурнунда-даа, амгы-даа базымнары Би-Хемниң чонун күш-ажылчы күженишкынерже хей-аът кирбөөн, массалыг сайгарлыкчы энтузиазмы-даа болдурбаан.

Ленинчи езу-биле эвес

Районда эрге-чагырга чок эвес, бар болбайн аан. Ынчалза-даа оон янзы-бүрү чадалындан, хей янзылындан кижжи бажы төөрөп, кымның кандыг адыр дээш харыылап турарын билип алырынга бергедежил, будалып болур.

Тураннын дап-дал ортузунда Ленинге тураскаал бар. Ол боду-

тарын кедежир арганы берип турар. Бир эвес эртен дургу Межевикни ыңай-бээр эшкедеп маңап турар болза, ыңдыг чүүл—Иусовтуң ээлчеглиг суд чаргы-чаалызын белеткеп турарының чып бадыткалы. Шак ынчаар сонга баарына олуруп алгаш, Тураннын дүжүметтери ажыл шагының төңчүзүңгө чедир боттарынын удурланыкчыларының хөделишкынериниң дугайында эргежок чугула информацияны болур-чогууру-биле чып алырлар: кымның кайнаар чораанын, кымның кым-биле чугаалажып, харылзашканын, кымның кымга кээп чораанын, кымның элээр, а кымның сөрбээ эзирик турганы дээш, оон-даа өске. Оон аңгыда мындыг чок, кожа-хөлбээ амдырал эрге-чагырганың янзы-бүрү деннедериңин болгаш адырларының төлээлеринге өрээлден үнмейн, көзенектен бажын уштуп алгаш, сооттажыр арганы берип турар.

Дөскөл чок Иусов

Кожуун эрге-чагыргазының удуртукчулары чылдагаанында, чылдагаан чок-даа черге судче хомудал киирип амдажып калган. Моон ужуң дыка хей улус олар-биле сырый холбашырындан халагыраарлар, ынчангаш

күзелин 36 кижжи илереткен. Билдиришкынерни хүлээп алгаш, элээн үени манал-манал, Л. Полосухинага баштаган девискээр сонгулда комиссиязының кежигүннери бүтпейн барган кандидаттарның бажынарына оларны бүрүткээринден ойталаанының дугайында дынадылгарны октябрь 26-да дажыглап чедиргеннер. Ындыг чүүл кожуунга ноябрь 24-те сонгулдалар база катап эртпес дээнин херечилеп турары ол. Ук ажыл-хемчегни үскени дээш бурууну Иусовтуң девискээр сонгулда комиссиязы бүтпээн кандидаттарын боттарыныче чууй каап, Ажаалга банкызының салбырына тускай агар сан ажыдары оларнын бажына кирбөөн деп буруудаткан. Сөөлүңде билдингени-биле алырга, бүтпейн барган кандидаттарның чамдызы Ажаалга банкызынга чедип, кандидаттарның агар санын ажыдарының чурумун айтырып чорааннар болган. Банк ажылдакчылары оларга мынчаар харыылаан: девискээр сонгулда комиссиязындан сан ажыдарының дугайында кандыг-даа айтышкын албаан бис. Мынчап кээрге, ДСК-ниң удуртулгазы банкыга кандидаттар агар санын ажыдып албазын дээш бар-ла овуузунарны кылган, а кажан хоойлуда көрдүнгөн хуусаа төнүп

Тарады сывыртааш, харысалгага онаар!

«Тувинская правда» солунга Туранда болуп турар үш-үдүрүм чүүлдерниң дугайында чырыткан «Азып-тенээн демократия» деп материалдың үнгенинден бээр чартык чыл эрткен. Оон бээр Би-Хемге хей-ле чүүлдер өскерилген, хей-ле суг аккан. Кожуун уставын хүлээп алган база катап ийи хире сонгулдаларны буурадып каан. Чартык чыл дургузунда чидип-чидип, Валентин Хөвөңмей ажылынга көстүп келген, харалаан, күжүрүнү көстүп келгени кымны-даа өөртпээни хомуданчыг. База ол ышкаш бо үе дургузунда Туранның «демократтарының» хүрээ-лелинде тигленишкынин орасомазы көскүзү-биле илереп келген.

(Уланчызы 7-ги арында).

Бо төнер чоокшулап оран 2002 чыл бистин республикага бүгү-ле чаданын сонгулдалары-биле «дүжүктүр-ле» чыл болуп тур. Март айда Чазак Даргазынын сонгулдалары, оон Улуг Хуралдың депутаттарынын, хоорай, кожуун, суму чагыргаларынын даргаларының дээш, черле үзүктөл чок эрткиледди. Чоокта чаа найысылал Кызылдың мэриниң сонгулдазы эрти. Ам-даа Улуг Хуралга чедир сонгуптаан, болбаан деп санаан черлерге сонгулдалар болгулаар.

Кызыл хоорайның мэриниң сонгулдаларына кызылчылар идепкейлиг киржип, чаңгыс чада-биле хоорайның чагыркычызын сонгуп алдылар. Дөрт чыл ажыг үеде огулуг ажыктыг ажыл кылбайн, чүгле чаргы-чаалы-биле демисежил келген Кашин дээрзи арга-чадаарда-ла чымчак олудундан чарылды ышкаш. Кызылчыларның хөннү калган Кашин бо сонгулдаларга киришкен-даа болза, чер албас турганы билдингир. Оон сонгулданы болдуртпас дээр үен-дан оралдажышкынарны бүтпейн барганы ол-дур.

Черле ынчаш сөөлгү үеде сонгукчулар кандидаттарын бүгү талазын өөренип көрүп, шилилге кылып турар апарганы эки. Сонгуттуруп алгаш, чонун бүзүрелин, идегелин чаалап ап, чону дээш ак сеткилдиг ажылдап, бүгү билин, арга-дуржулгазын үе-шагын аайы-биле

ШЫҢГЫ ХЕМЧЕГ АЛЫР ҮЕ КЕЛГЕН

сагынгыр-тывынгыр ажыглап чоруур улустар эвээш эвес. Чон оларга бүзүрээр, чоргаарланыр.

Бо удаада кызылчылар хоорайның мэрин ылап-ла шилээн-дирлер. Ам-на кызылчыларны сеткил-хөөнү сергеп, тура-соруу көдүрлүр боор. Кызыл дээрге чүгле ында чурттап турарларга эвес, бүгү республиканың чурттакчыларына хамаарылгалыг болгай. Чүге дээрге Кызыл хоорайда дөргүл-төрели, ажы-төлү өөренип, чурттап турар өг-бүлелер бүгү Тывада дизе, хөөредиг чок.

Бо-ла бүгү эрткилээн сонгулда кампанияларының үезинде сонгукчулар хей-ле чагылгарны, чагааларны бергеннер. Оларның чамдыктарының күүсеттиниң турары эки-дир, харын. Ынчалза-даа Тывада ат болган хамчык арагалаашкыны соксадыр, оон-биле демиселди күштөлдирер дугайында дилеглер кандыг-даа харыы чок артыпшаан. Көдээ суурлардан эгелээш, найысылалда арагалаашкын уламчылавышаан. Кызыл хоорайда хей садылгар, рыноктарда эзирик улус алгышкан, чогушкан турар. Олар барык тыва кижилер боорга, чаржынчыг,

чованчыг. Көдээ суурлар оон дээрдевес. Арага садар «адрестер» суур бүрүзүңде мырынай эндерик. Кожуун төлтеринде хондур суг ажылдаар садылгар бар. Дүне оон улус аш-чем садып ап турар эвес. Ол чүгле «технарын» садар дээш ыңдыг чүве ышкажыл. Бо бүгүнү кожуун, суму чагырга черлери, административтиг органның көрүп, билип турза-даа, кандыг-даа шындыгы хемчег албайн турары кайгамчык.

Коргунчуг хамчык

Моон хараазы-биле дүне суг эзирик улустуң ыт-даажы үзүлбес. Араганың хайы-биле айылдыг кем-херек үүлгедир, мал-маган оорлаар чоруктар көүдөп турар. Шынар чок арага ишкеш, чеже-чеже кижилер амы-тынындан чарлып турары шуут коргунчуг. Бо бүгүнү чавырылдылары-биле чогуур черлер кандыг-даа хыналдалар, рейдилер кылбайн турар. Оорлаан мал-маган дугайында

херектер ажыттынмас. Кижжи бодаарга, чагырга черлериниң бир дугаарында-ла демисежир ажылы ол болгу дег.

Арагалаашкын, оор-сук-биле демисешпейн, чонун амдыралын экижидер дээр ажы чок болгу дег.

Иштики херектер ямызының сайыдына арга-дуржулгалыг дайынчы генералды-даа томуйлап кагды. Ынчалза-даа улуг өскерилге чок, байдал биеэги хевээр турары элдептиг.

Бир эвес байдал бо хевээр турар чүве болза, элээн каш чылдар эртсе, Тывавыска мал-маган артар бе? Бо хоралыг «технарын» чон бо-ла хевээр ишкеш туруп алыр чүве болза, тыва кижилер кырлып төнер чыгы-дыр-ла. Эң коргунчуг чүве – келир салгалывыска ол кончуг багай салдарны чедирер.

Бо бүгү хамчык-биле кожуун, суму чагыргаларындан эгелээш, Тываның Чазанга чедир эң шындыгы, шийтирилгидемиселди чорударын чон дилеп, манал турар. Ол хамчыкка удур дүвүрээзинни чарлаар үе келген!

Динов МОНГУШ.

Өвүр кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН

Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга хой-ниитинин төлээлеринин дугайында

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың ноябрь 20-де чүүлдүт деп көргөн

Бо Хоойлуну Россия Федерациязынын Конституциязынга болгаш «Россия Федерациязында шийткешчилеринин ниитилежилге органнын дугайында» Федералдыг хоойлузу-биле дүүштүр ажылдап кылган болгаш Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга хой-ниитинин төлээлерин томуйлаарынын болгаш хостаарынын чурумун тодардып айткан.

1 чүүл. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга хой-ниитинин төлээлери

1. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга Россия Федерациязынын 25 хар четкен, юридика талазы-биле дээди эртемниг, боттарынын адын баксырадыр үлүгедиглер кылып чорбаан, төлээлекчилеринин Федералдыг нормазын езугаар 7 санныг кижжи Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга хой-ниитинин төлээлери бооп болур.

2. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга хой-ниитинин төлээлери шийткешчилеринин квалификация кежигүннеринин бүрүн эргелерин боттандырып турар үезинде, а ол ышкаш ажыл-албандан дашкаар хамаарылгаларына суд эрге-чагыргазынын ат-алдарын кудуладып болур чадавас азы объективтиг, чөптү болурунга болгаш арын-нуур барымдаалавазынга чигзинишчинер болдура бээр бүгүле чүүлдерден чайлаар ужурулуг.

3. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынга күрүне азы муниципалитет албан-ажылында күрүне азы муниципалитет албан-ажылында ажылдап турар кижилер, болчучулар; доктааткан чурум езугаар судтаттырган, дүжүртпезин азы келдерелге таварышканда-даа, судтаткан хуусаа азы төнмезин кижилер; суд бодун башкарнып шыдавас азы шоолуг башкарнып шыдавас деп санаан кижилер хой-ниитинин төлээлери бооп болбас.

4. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүннеринин – хой-ниитинин төлээлеринин бүрүн эргелерин, ажылынын чурумунун дугайында Дүрүм-биле доктаадыр.

2 чүүл. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын составына кандидатураларны депшидеринин чуруму

1. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын составына кандидатураларны күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелеринин, албан черлеринин, организацияларнын, өөредилге черлеринин хоочуннар чөвүлелдери, хой-ниити каттыжышкыны, чурттап турар черинин аайы-биле хамаатыларнын хуралдары (чыгыштары) депшидер.

2. Кандидаттарга документтерин Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынче хой-ниитинин төлээлекчилерин томуйлаар ажылды эрттирер дугайында чарлалды массалыг информация чепсектеринге парлаан хүнүнден бээр 30 календарь хуннеринин дургузунда Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынга киирер.

3 чүүл. Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынга Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кандидатураларын чугаалажып көөрүнүн чуруму

1. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнү албан-дужаалыга кордакчы Тыва Республиканын Төлээлекчилер палатазынга:

кордакчы кижжи Россия Федерациязынын хамаатызы болуп турар ал-бодун шындыктан документизинин бодун азы оон хоолгазын; кордакчынын юридика талазы-биле билин бадьткап турар документинин бодун азы хоолгазын; кордакчынын дугайында намдар медээлер кирген анкетаны;

күш-ажыл дептеринин бодун, кордакчынын күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын бадьткап турар өске-даа документтеринин боттарынын азы оларнын хоолгаларын;

күш-ажылчы коллективтин, бүдүрүлгенин, албан черинин, организациянын азы өөредилге черинин хоочуннар чөвүлелинин хуралынын протоколдарындан, хой-ниити каттыжышкынын ниити хуралынын (конференциязынын), чурттап турар черинин аайы-биле хамаатыларнын хуралынын (чыгыжынын) протоколундан ушта бижилгени киирер.

2. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнүнүн – хой-ниити төлээзинин албан-дужаалына кандидатураларны Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын тургузары мөөрей комиссиязы баштай-ла чугаалажып көөр.

4 чүүл. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүннерин – хой-ниити төлээлерин томуйлаары

1. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүннеринин – хой-ниити төлээлерин Тыва Республиканын Төлээлекчилер палатазы мөөрей комиссиязынын киирип келгени-биле дүүштүр Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын Регламентизи томуйлаар.

2. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүннеринин – хой-ниити төлээлекчилерин томуйлаар дугайында доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

5 чүүл. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнүнүн – хой-ниити төлээзинин бүрүн эргелеринин хуусаа азы болгаш бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр

1. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнүнүн – хой-ниити төлээзинин бүрүн эргелеринин хуусаа азы-биле дең болгаш ийи чыл болур.

2. Тыва Республиканын шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнүнүн – хой-ниити төлээзинин кежигүнүнүн бүрүн эргелерин Тыва Республиканын шийткешчилер квалификация коллегиязынын даргазынын азы оон оралакчызынын киирип келгени бижик-биле:

күрүне азы муниципалитет албан-ажылына кирген;

болчучулар коллегиязынга кирген; шийткешчилеринин квалификация коллегиязынын кежигүнүнүн хүлээлгелерин доктаамал күүсетпейн келген;

ат-алдарын баксырадыр херек үлгеткен таварылгаларда Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын шийткешчилер-биле хуусаа бетинде соксадып болур.

6 чүүл. Бо Хоойлунун күштүт болуп эгезери
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүт болуп эгелээр.

Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 79 УХ - I
2002 чылдың декабрь 6.

«4. Өске-даа дөстөр 2,000 рубль түнге» деп 4-кү пункт-биле немээр.

7. 2-ги чүүлде «Түннели» деп одуругда: «248,25» деп саннарны «243,7956» деп саннар-биле солуур.

8. 3-кү чүүлде «248,25» деп саннарны «243,7956» деп саннар-биле солуур.

9. 3-кү чүүлдүн 1-ги пунктузунда «125,15» деп саннарны «113,2746» деп саннар-биле солуур;

6-гы пунктуда «10,0» деп саннарны «13,116» деп саннар-биле солуур;

7-ги пунктуда «5,38» деп саннарны «3,8» деп саннар-биле солуур;

8-ки пунктуда «2,0» деп санны «2,1» деп сан-биле солуур.

10. 3-кү чүүлдү дараазында уткалыг «9. Мобилизастан эвилелдээр баазаны 0,260 млн. түнгүт рубль-биле ажаап-тежээр» деп 9-кү пункт-биле немээр.

11. 3-кү чүүлдү дараазында уткалыг:

«10. Орук ажыл-агыйын күрүнеден 2,124 млн. рубль түң-биле деткир» деп 10-кү пункт-биле немээр.

12. 4-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижкир:

«4 чүүл. 2002 чылда фондунун акша-хөреңгилерин бо Хоойлуга №1 капсырылга езугаар Тыва Республиканын ниити ажылгал оруктарына оруктар кылып ажылдарнын программасы-биле көрдүнген угланьышкынар езугаар девискээринин автомобиль оруктарын ажаап хайгаараарына, септээринге болгаш туудууна ажылгаар».

15. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүт болуп эгелээр.

Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №76 ВХ - I

2002 чылдың декабрь 6.

2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетин киирер, чугаалажып көөр база бадылаар чурумунун дугайында

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың ноябрь 21-де чүүлдүт деп көргөн

1 чүүл. Тыва Республиканын Чазак 2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин төлөвилелин бүгү-ле санаашкынар, үндезинер, орулгаларнын база чарыгдалдарнын анализи-биле «2003 чылда Россия Федерациязынын Федералдыг бюджетинин дугайында» Россия Федерациязынын хоойлузунга ат салганынын соонда, 20 хонуктун дургузундан орайтатпайн, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынга киирер.

Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазы 2003 чылда республика бюджетинин төлөвилелин 3-кү номчулгага чугаалажып көөр.

«2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын хоойлузунун төлөвилелин чугаалажып көөрүп тура, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканын Чазак анын илеткелин, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын Бюджет, сан-хөө, үндүрүлгелер болгаш банк херээжинин талазы-биле комитетинин, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын кол-кол угланьышкынын комитеттеринин эдеринчи илеткелдерин дыннаар.

2 чүүл. Тыва Республиканын Чазак Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынга «2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын хоойлузунун төлөвилелин дараазында материалдар-биле:

2002 чылда Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдезин баштайгы түннелдери-биле;

2003 чылда Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдезинин баш бурунгаар санаашкыны-биле;

2003 чылда бюджет база үндүрүт политиказынын кол-кол угланьышкыны-биле;

2003 чылда Тыва Республиканын каттышкан бюджетинин баш бурунгаар санаашкыны-биле;

2003 чылда Тыва Республиканын сан-хөө талазы-биле түннел балансынын баш бурунгаар санаашкыны-биле;

2003 чылда акшаландырылган көрдүнген республиканын тускай сорулгалыг программаларнын даңзызы-биле;

2002 чылда инвестиция программаларын күүсеткенин баштайгы түннелдери-биле база 2003 чылда адрестиг инвестиция программанын төлөвилели-биле;

экономиканын күрүне секторунун хөгжүлдезинин планы-биле;

2002 чылда Тыва Республиканын хөгжүлдү бюджетинин күүсеткенин түннелдери-биле база 2003 чылда Тыва Республиканын хөгжүлдү бюджетинин кол-кол угланьышкынынын төлөвилели-биле;

Тыва Республиканын республика бюджетинин муниципалитет тургузулгаларнын бюджеттери-биле бот-боттарынын харылзааларынын талазы-биле кол-кол принциптери база санаашкыны-биле;

2002 чылда каттыштырган база республика бюджетинин баштайгы күүселдезинин дугайында отчет-биле;

2002 чылда бюджеттен дашкаар күрүне фондунуларнын отчеттары-биле база долузу-биле кылган санаашкынарлыг орулгаларнын болгаш чарыгдалдарнын анализин кылган 2003 чылда бюджеттен дашкаар фондунуларнын бюджеттеринин дугайында хоойлуларнын төлөвилели-биле;

2003 чылда күрүне магадылалдарын база дагдынышкынынын бээр программанын

төлөвилелдери-биле; Тыва Республиканын күрүне өрезинин дугайында медээлер-биле болгаш 2003 чылдың декабрь 31-нин байдалы-биле күрүне өрезинин эң үстүкү деннелин баштайгы санаашкыны-биле;

2002 чылда чөпшээрээн үндүрүт чигелделеринден бюджет чидириглеринин санаашкыны-биле;

республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелинде санаттынмаан чарыгдалдарны санап боттандыраар хоойлуларны түр соксадыр азы күш чок болдура дугайында хоойлу төлөвилелдери-биле кады киирер.

3 чүүл. 2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин бюджеттеринин орулгалар база чарыгдалдар талазы-биле классификациязын, бюджеттеринин чарыгдалдарынын функция база ведомство талазы-биле классификациязын барымдаалап киирер.

4 чүүл. 2003 чылда Тыва Республиканын үндүрүлгелер болгаш чылдалар дугайында хоойлужудулга актыларына өскерилгелер база немелделер киирери чугула апарганда, Тыва Республиканын Чазак республика бюджетинин төлөвилелин бирги номчулгага чугаалажып көөрүнче чедир хүлээп алыр ужуруг төлөвилелдери Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынга киирер.

5 чүүл. «2003 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелин бирги номчулгага чугаалажып көөрүп тура, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазы, Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдезинин концепциязын база баш бурунгаар санаашкынынын, бюджет болгаш үндүрүт политиказынын кол-кол угланьышкынынын, республика бюджетинин орулгалар база чарыгдалдар талазы-биле кезектеринин кол-кол угланьышкынынын, 2003 чылда Тыва Республикада бюджеттер аразынын хамаарылгаларынын кол-кол принциптерин чугаалажып көөр.

2003 чылда республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин Тыва Республиканын Чазак Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынга кииргенинден бээр 20 хонуктун дургузунда Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазы ону бирги номчулгага чугаалажып көөр.

Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин Тыва Республиканын Хоойлужудулга палатазынга киирген хүнүнден бээр 10 хонуктун дургузунда Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын комитеттери айткан ол хоойлу төлөвилелин талазы-биле түннелдерин база киирип келген хоойлу төлөвилелин белеткээш, ону хүлээп алганынын азы ойталап каапканынын дугайында саналын Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Бюджет, сан-хөө, үндүрүлгелер болгаш банк ажыл-чорудулгазынын талазы-биле комитетинче чорудуп бээр.

Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын комитеттеринин түннелдеринге үндезилээш, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Бюджет, сан-хөө, үндүрүлгелер болгаш банк ажыл-чорудулгазынын талазы-биле комитеди айткан хоойлу төлөвилелин дугайында бодунун түннелин, а ол ышкаш 2003 чылда республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин 1-ги номчулгага хүлээп алыр дугайында база 2003 чылда республика бюджетинин кол-кол тайылбырларынын дугайында Тыва Республиканын

«2002 чылда Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың ноябрь 15-те хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың декабрь 5-те чүүлдүт деп көргөн

1 чүүл. «2002 чылда Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун бюджетинин дугайында» 2002 чылдың март 28-те Тыва Республиканын №1361 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 1-ги чүүлде «248,25» деп саннарны «243,7956» деп саннар-биле солуур.

2. 2-ги чүүлдүн 1-ги пунктузунун бирги одуруунда:

«33,0» деп саннарны «35,240» деп саннар-биле солуур;

«26,0» деп саннарны «35,240» деп саннар-биле солуур;

«5,0» деп саннарны «6,0» деп саннар-биле солуур;

«Онааган орулгага 2,0 млн. рубль түнгүт

чангыс аай үндүрүт» деп одуругну ап кааптар».

3. 2-ги чүүлдүн 2-ги пунктузунун бирги одуруунда:

«215,25» деп саннарны «205,6026» деп саннар-биле солуур;

«88,1» деп саннарны «88,104» деп саннар-биле солуур;

«127,15» деп саннарны «115,3746» деп саннар-биле солуур.

4. 2-ги чүүлдүн 2-ги пунктузун дараазында уткалыг: «Орук ажыл-агыйын күрүнеден деткири 2,124 түнге» деп одуруг-биле немээр.

5. 2-ги чүүлдү дараазында уткалыг:

«3. 2002 чылдың январь 1-де шийткеш кээп арткан акша 0,953 муң түнге» деп 3-кү пункт-биле немээр.

6. 2-ги чүүлдү дараазында уткалыг:

ХООЙЛУЛАРЫ

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының доктаалының төлөвилелин белеткээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы чугаалажып көөрү-биле кирир.

Республика бюджетинин кол-кол тайылбырларын 1-ги номчулгада бадылап тура, Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы республика бюджетинин орулгаларын база карылгаларын, бир эвес ол өскерилгелер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чүүлдүгүнүн түннели чок болза, оларны улгаттырар эргези чок.

6 чүүл. «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелин 1-ги номчулгада чугаалажып тура, хоойлу төлөвилелин хүлээп албаан таварылгада, Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы:

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының хуралына чугаалаан саналдар болгаш сумелер-биле дүүштүр республика бюджетинин кол-кол тайылбырларын дугуржуп чөпшээрешкен хевирин чогаалып кылдыр-биле хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының база Тыва Республиканың Чазаның төлээлеринден тургустунган чөпшээржилге комиссиязынга дамчыдып бээр;

чөпшээржилге комиссиязы дараазында 10 хонуктун дургузунда республика бюджетинин талазы-биле чөпшээр дугурушкан төлөвилелин чогаалып кылдыр болгаш ону 1-ги номчулгада чугаалажып көөрү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазына кирир;

ол хоойлу төлөвилелин чедир ажылдап кылдыр-биле Тыва Республиканың Чазаның дедир эгидип бээр;

дараазында 20 хонук дургузунда Тыва Республиканың Чазаның айыттыганын хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Бюджет, сан-хөө, үндүрүглер болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитетинин түннелин айыткан сумелерин Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазына чугаалажып турар үеде, кирген өскерилгелерни база саналдарны барымдаалап тургаш, чедир ажылдап кылгаш, 1-ги номчулгада дагын катап көөрү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазына кирир.

Хоойлу төлөвилелин 1-ги номчулгада чугаалажып көргенин түннелдери-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин 1-ги номчулгада хүлээп алырының дугайында доктаалды хүлээп алыр.

7 чүүл. «2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелин 2-ги номчулгада чугаалажып

көөрүңгө чедир 15 хонук дургузунда Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының комитеттери боттарының саналдарын болгаш өскерилгелерин республика бюджетинин төлөвилелинге белеткээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Бюджет, сан-хөө, үндүрүглер болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитетинин чорудар. Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Бюджет, сан-хөө, үндүрүглер болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитетди «2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң төлөвилелин талазы-биле эдилгелерин түннел таблицазын белеткээр болгаш ону Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ишти хуралына чугаалажып-биле кирир.

Республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин 2-ги номчулгада чугаалажып көрүп турда, чөрүлдээр үнүп келген таварылгада, Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы айыткан ол хоойлу төлөвилелин чөпшээржилге комиссиязынга дамчыдып бээр.

Айыткан ол хоойлу төлөвилелин 2-ги номчулгада хүлээп алган хүнүнден бээр 10 хонук дургузунда Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы республика бюджетинин дугайында Хоойлуң төлөвилелин 3-кү номчулгада чугаалажып көөр. 3-кү номчулгада чугаалажып көрүп турда, айыткан ол хоойлу төлөвилелдерин бүрүнү-биле хүлээп алыр, аңаа эдилгелер киририн чөпшээрес.

8 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуң хүлээп алганы хүнүнден бээр 5 хонук дургузунда Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы ону чугаалажып көөрү-биле аңаа дамчыдып бээр.

«2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң Тыва Республиканың Конституциязы-биле көрдүнген чурум езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы ыяп-ла чугаалажып көөр уjurлуг.

9 чүүл. «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуң Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы кирип берген хүнүнден бээр 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы ону чугаалажып көөр.

«2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң чугаалажып көрүп турда, ону нигитизи-биле чүүлдүг деп санаары-биле бадылаашкын чорудар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы чүүлдүг деп көргени

«2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң чүүлдүг деп көргөн хүнүнден бээр беш хонуктун дургузунда ат салыры-биле база чонга чарлаары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазын чорудар.

«2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуң Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы хүлээвээн таварылгада, үнүп келген чөрүлдээрни шийтирилээр-биле ол хоойлу чөпшээржилге комиссиязынга дамчыдып бээр.

«2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың чөпшээржилге дугурушкан хоойлузуң чөпшээржилге комиссиязы 10 хонук дургузунда ону Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы дагын катап чугаалажып көөрү-биле аңаа кирир.

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң дагын катап чангыс номчулгада чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының дагын катап чугаалажып көргенин түннелинде, хүлээп алганы «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң бо Хоойлуң 8 дугаар чүүлү-биле айтып доктааткан чуруму-биле Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазынга дамчыдып бээр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының шийтири-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы чөпшээрешсэн таварылгада, бир эвес дагын катап бадылаашкын үезинде ол дээш Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттарының доктааткан санындан үштүң ийи кезинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң хүлээп алган деп санаар.

10 чүүл. «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң Тыва Республиканың Чазак Даргазы хүлээп албаан таварылгада, үнүп келген чөрүлдээрни дугуржуп шийтирилээр-биле айыткан хоойлу чөпшээржилге комиссиязын чорудар. Ынчаарга чөпшээржилге комиссиязының составына Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээзин кирир.

Айыткан хоойлу бо Хоойлуң 8 дугаар чүүлү-биле көрдүнген чурум езугаар ону ыңай чугаалажып көөр.

11 чүүл. «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң 2003 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп албаан таварылгада, Тыва Республиканың Чазак Россия Федерациязының Бюджет кодексинин 190 дугаар чүүлү-биле дүүштүр күрүне чарыгдалдарын 2003 чылдың 1-ги кварталында республика бюджетинден үндүрер.

12 чүүл. «2003 чылда республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоой-

лузуңда ат салган хүнүнден бээр бир ай дургузунда Тыва Республиканың Чазак республика бюджетинин орулгаларын болгаш чарыгдалдарының квартал аайы-биле хуваалдазын дыңнадыр-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазын чөпшээржилге комиссиязынга дамчыдып бээр.

13 чүүл. Тыва Республиканың Чазак республика бюджетинин дугайында өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында хоойлуларның төлөвилелдерин:

эртип турар сан-хөө чылының бирги чартык чылында республика бюджетинин күүселдезинин бадыткап көргүскени республика бюджетинин дугайында хоойлуң санап каан орулгалары херек кырында 10 хуудан ажа берген;

республика бюджетинге кирер уjurлук акша орулгалар республика бюджетинин бадылааны-биле деңгээрге, акшаландырышкыны чылда көрдүнгенин 10 хуудан хөй кылдыр өскерилгелерге чедир кудулай берип болур;

Тыва Республиканың Санажылга палатазының, Тыва Республиканың Чазаның база Тыва Республиканың Сан-хөө ямызының контроль органнарының хиналдарының бадыткааны, республика бюджетинин акша-хөренгилеринин тускай сорулгазындан өскээр база үре-түннел чок ажылгаанын илереткен таварылгаларда Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазын чорудар;

республика бюджетинин дугайында хоойлу өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында хоойлуң төлөвилели-биле кады дараазында документилерни болгаш материалдарны:

айыткан хоойлу төлөвилелин кирип турары мурнуку айның сөөлүнде айны кириштир, эртип турар сан-хөө чылының дургузунда республика бюджетинин дугайында отчетту; айыткан хоойлу төлөвилелин кирип турары мурнуку айның сөөлүнде айны кириштир, эртип турар сан-хөө чылының дургузунда республика бюджетинин орулгаларын чыып кирип турар күүсекчи эрге-чагырга органнарының отчеттары;

Тыва Республиканың Чазаның курлавыр фондузуң акша-хөренгилерин ажылдап турар дугайында отчетту;

бюджеттин чээлилерин база бюджеттин кредиттерин бергенин болгаш төлөп эгиткенин дугайында отчетту;

республика бюджетинин дугайында хоойлу өскерилгелер болгаш немелделер кирир эргежок чугула апарганын болдурган чылдаганнарының база байдалдарының сайгарылгазын кожуп кирир.

14 чүүл. Бо Хоойлу албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 99 УХ-1
2002 чылдың декабрь 6.

2001 чылдың апрель 25-те «2001 чылда медицинаның ыяп-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузуң бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың № 922 Хоойлузуң күүселдезинин дугайында

(2002 чылдың март 12-де Тыва Республиканың № 1338 Хоойлузу-биле кириген өскерилгелер-биле)

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың октябрь 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың ноябрь 20-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. 2001 чылда медицинаның ыяп-ла камгаладылганының республика фондузуң бюджетинин күүселдезинин дугайында отчетту дараазында кол-кол көргүзүлгелер талазы-биле:

Орулгалар	(млн. рубль)
2001 чылдың январь 1-де камгаладылганын нормалаан курлавырын кириштир, акша хөренгилерин арты	7,5
Девискээр фондузунга кирип санаар уjurлук кезээнге чангыс аай социал үндүрүг	55,6
Девискээр фондузунга кирип санаар уjurлук кезээнге онаган орулгага чангыс аай үндүрүг	1,0
Күүсекчи эрге-чагырганын хамаарышкан органнарының девискээр фондузунга кирип санаар уjurлук, Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунга медицинаның ыяп-ла камгаладылганын камгаладылганы дадывыры, шупту	87,8
ооң иштинде:	
Бай-Тайга кожуун	2,3
Барыын-Хемчик кожуун	2,3
Чөөн-Хемчик кожуун	2,9
Каа-Хем кожуун	3,0
Кызыл кожуун	4,3
Шынаа сумузу	0,2
Мөңгүн-Тайга кожуун	0,8
Өвүр кожуун	1,2
Би-Хем кожуун	1,9
Сүт-Хөл кожуун	1,0
Танды кожуун	1,9
Тес-Хем кожуун	1,7
Тожу кожуун	0,9
Улуг-Хем кожуун	2,7

Эрзин кожуун	1,6
Чаа-Хөл кожуун	1,4
Чеди-Хөл кожуун	1,5
Кызыл хоорай	13,6
Ак-Довурак хоорай	2,0
Республика бюджет	40,6
Бүдүрүлгелерин, организацияларның болгаш өске-даа төлекчилерин камгаладылганы дадывырлары	0,5
кирип өске-даа акшалар	74,0
Бүгү орулгалар	226,4
Чарыгдалдар	(млн.руб)

Тыва Республиканың чурттакчы чонунун медицина талазы-биле ыяп-ла камгаладылганын девискээр программазын акшаландыраы

ооң иштинде:	
камгаладылганын нормалаан курлавырын тургузары медицинаның ыяп-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузун ажаап тудары	8,0
кадык камгалалының талазы-биле чамдык хемчеглерни акшаландыраы	19,7
өске-даа чарыгдалдар	1,6
бүгү чарыгдалдар	222,1
камгаладылганын нормалаан курлавырын кириштир чыл төнчүзүнде акша-хөренгилерин артканы	4,3
кылдыр бадылаар.	

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 30 УХ - I
2002 чылдың декабрь 6.

«2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң күүселдезинин дугайында отчетту бадылаар дугайында

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың октябрь 30-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдың ноябрь 21-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. «2001 чылда Тыва Республиканың Республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуң күүселдезинин дугайында отчетту орулгалар талазы-биле 2983326 муң рубль түнге база чарыгдалдар талазы-биле 2970167 муң рубль түнге, орулгалар чарыгдалдардан 13159 муң рубль түнге ажып турар кылдыр №1-7 капсырылгалар езугаар бадылаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №28 УХ - I
2002 чылдың декабрь 6.

1992 чылдан бээр бо хүннерге чедир Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазында С.К.Долгар ажылдап турар. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында ол ажылдап киргеш, үениң негелдезинге дүүштүр күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын эде тургузар, кожууннун мурнунда тургустунган социал-экономикактиг айтырыгларны чедишкениниг шиитпирлээр дээш тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Орта хамаарыштыр кандыг ажыл-херекти кылып турарын билип алыры-биле оон элээн каш айтырыгларны бистиң корреспондентивис салган.

— Силерниң кожууннун суму чагыргалары бот-башкарнып ажылдап турар-дыр, чүнү барымдаалааш, ындыг удуртулганы шилип алганыңар ол, Сагаан-оол Кызыл-оолович?

— Суму чагыргаларының ажыл-чорудулгазын рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр эде тургузар ажылды 1994 чылда-ла эгелээн бис. Сумуларны бот-башкартынар, боду акша-көпөөк-биле хандыртынар кылдыр тургускан азы тодаргайы-биле чугаалаарга, бичии кожууннар ышкаш болу бергенер. Олар шуптузу аңгы бухгалтериялыг, машина-балгаттыг, бодунуң девискээринде албан черлеринин ажылын бүрүн харыылаар, акша-төгөрик-биле хандыраар. Оон мурнунда кандыг-бир айтырыгыг, шалың алыр дээш сумунуң культура, эмнелге ажылдакчылары, башкылар болгаш өскелер-даа кожуун төвү кирип шүүдээр турган. Ам ону сумунуң бодунга шиитпирлеп алыр болу берген. Суму чагыргаларының даргаларын томуйлаарда, шыңгы шилилгени кылып тургаш, төлептиг кижилерни ында ажылдадып кирирген. Оларны бот-башкарылганы чорударына чүнү кылырынга өөреткен бис. Бо бүгүнүн түннелинде суму даргаларының эргелери улгаткан, харысалгазы бедээн. Ындыг болганда олар ажылынга кончуг кызымак болу бергенер. Чүге дээрге холунда үлөп бериптер акшалыг-дыр, айтышкын бээр эргелиг-дир. Холунда бериптер акшазы чок дарга дарга эвес, чүгле таңма даргазы-дыр деп үнелээр кижилер мен. Бодувустун уставывыска дүүштүр хостуг бот-башкарнып эргени берип каан чүве болганда, суму даргалары үстүндөн айтышкын манап олурбайн, чогадыкчы езу-биле бурунгаар көрүштүг ажылдап турарлар. Ол чогумчалыг болган деп санап турар бис.

— Кожуун уставы кол Хоойлунар ол болгай. Ында кожуун, сумулар чагыргаларының даргаларын томуйлаарын канчаар доктаатканыңар?

— Бистиң уставывыс өске кожууннардан элээн ылгалдыг. Ол сонгулдаларга хамааржыр. Чүге ынчаар кылганыл дээрге, сонгулдаларга хөй чарыгдалдар үнүп турар болу берген. Биске бир сонгулда эрттиреринге 380 муң рубль херек. Ындыг улуг чарыгдал кылбас, кожууннун орулгазын өскээр чарывас дээш, сонгулданы беш чыл болгаш бир эрттирерин доктааткан. Ол болза кожууннун Төлээлекчилер хуралының депутаттарының сонгулдалары-дыр. Кожуун даргазының сонгулдазын эрттирбес, ону сонгуткан депутаттарны иштинден депутаттар боттары шилип алгаш, сонгуур. Кожуун даргазынга суму чагыргазының даргаларын томуйлаар эргени берген. Суму даргазынга томуйладыр кижилер үш дакпыр шылгалданы эртер. Баштай чон суму

даргазынга ажылдаар кижини шилип алгаш, сүмелеп кириер. Оон соонда ол кандидатты кожуун даргазы коллегиязы-биле сүмележи, шыңгы сайгарылганы ак-кара чокка кылгаш, ажылдап шыдаар хире болза, томуйлаар. Үште, ол кандидатты бадыладыры-биле кожууннун Төлээлекчилер хуралына кириер. Бо үш шыңгы шылгалданы эрткен кижилер суму даргазынга томуйладыр. Бир эвес шылгалданың бирээзин эртпес болза, чаа кандидат дилээр, чон-биле сүмележир кылдыр доктааткан.

Томуйлаткан дарга ажылын ууп шыдавас хире болу берзе, күш-ажылдың чаа Хоойлузу езугаар оон-биле чардынган керэни күүсетпээни дээш албандужаалындан хостаарына чедир хемчеглерни алыр.

— Томуйлаткан суму даргаларының аразында онаашкан ажылын негелдеге чедир күүсетпейн баар кижилер турган бе?

— Сагыш ышкаш чүве кайда дээр силер, ажылынга ээ-харысалга чок, чурум үрей бээр кижилер бар боор-дур, ындыг удуртучуларны солаан бис. Чаа суму даргаларын томуйлаарда, шилилгени улам шыңгыраткан. Оларның сөөлүгү он чылда чүнү кылганын анализтеп, сайгарып тургаш, төлептиг улусту тып алдывыс. Ажыл-ишчи, тывынгыр кижилер кандыг-даа берге үеде ажылды тып алыр, чалгаа улус чалгаа болур чүве-дир. Тодаргайы-биле чугаалаарга, өде-чара, ажыл-агыйны боттары тыва бээр кезээ кижилерни суму даргаларында томуйладывыс, ындыглар онаашкан херээн чогадыкчы, тывынгыр езу-биле башкарып чоруй баарын амыдыралдан көрүп тур бис. Оларга Бүрэн-Хем сумузуңуң даргазы О.С.Лакпаны, Бүрэн-Аксы сумузуңуң даргазы Э.Т.Кинсанны хамаарыштырып болур. Баштайгызы рыноктуң берге он чылының дургузунда тараа тарып араттап ажылдаан. Ийгизи сөөлүгү он чылдарда бодунуң машиназы-биле барааннар сөөртүп, езулуг ажыл-ишчизин көргүскен. Олар онаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип турарлар.

— Бот-башкарнып ажылдааның түннелдери кандыг болуп турар ирги, Сагаан-оол Кызыл-оолович?

— Бо эгелеп алган херээ-вистин түннелдери багай эвес, элээн шуудай берген деп санап турар бис. Суму чагыргалары бодунуң девискээринде ажыл-херекти удуртурун экижиткен, бюджетинин орулгалыг кезээн улгаттыраар дээш доктаамал ажылдап турар. Чоруткан хемчеглерниң ачызында рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында кожууннун чурттакчы чону чүгээр амыдырап-чурттап келген деп дидими-биле чугаалап болур мен. Чурттакчы чоннун социал камгалалын күштелдиреринче доктаамал сагышты салып, тодаргай ажылдарны чоруткан. Сөөлүгү үеде улустар рыноктуң негелдезин биле берген, аңаа дүүштүр бодун боду хандыртынар дээш ажылдап турар. Каа-Хемниң чону шаандан бээр картофельди тарып келген, ынчалза-даа оон шөлү 100 гектардан ашпайн турган, ам 400 га чедир көвүдээн. Оон аңгыда социал адырның албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер

Көдээ ажыл-агыйда чамдык кылдынып турар эки чүүлдеривис база бар. “Каа-Хем” көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези (удуртукчузу Николай Баралдай) чер, мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедир дээш шудургу ажылдап келген, ынчангаш көргүзүлгери элээн экижээн. 100 ажыг инекти саап, ооң сүдүн Кызылда садып турар. Арат ажыл-агыйлары багай эвес түннелдери чедип алган. Пироговтуң удуртканы арат ажыл-агыйы дээрелерниң бирээзинге хамааржыр.

1992 чылда бо кожуунга ажылдап кирип турумда, бодунуң орулгазы чүгле 2 хуу турган чүве. Ону көвүдедир дээш курлавырларны, аргаларны ажылдап келгенивистин түннелинде, ам орулгавыс 13 хуу чедир өзе берген. 2003 чылда оон-даа көвүдээр. Бодунуң орулгазы көвүдээрге-ле, кожууннун социал-экономиказы хөгжүүр болгай.

Кыштаглаашкыңа белеткелди кожууннун ажыл-ишчилери

дивис, оларга кайы-даа нацияның кижилери идепкейлиг киржи, бот-боттарының чаагай чаңчыларын, езулалдарын эки билер болу бергенер. Христиан болгаш сарыг шажынның хүрээлерин ажыдарына деткимче, дузаны чедирген бис, чүдүкчүлөргө таарымчалыг болган. Каа-Хем бажында староверлеривис бар, боттары-ла ажылдап, чурттап чоруур улус. Оларның хөй кези эки туразы-биле пенсия, пособие-даа албас. Чамдык тыва кижилер кожуун төвүнче дывыржып, көжүп кээп турда, бистиң староверлеривис хемниң бажынче улам ырады кече бергенер, чүге дээрге ажылдап, амыдырап билер-дир. Оларны утпайн канчаар чурттап чоруурун хайгаарап келдивис, уруглары өөренир эге школаларны ажыдып берген бис. Шивей деп суурда тывалар, староверлер кады чурттап турар.

— Кожууннун келир үеде хөгжүлдезиниң дугайында каш сөстөн чугаалап бээр силер бе?

Чагырга даргазы-биле интервью

БОТ-БАШКАРНЫРЫ — ТЫВЫНГЫР ЧОРУК

дузалал ажыл-агыйларлыг болган, тараа культураларын безин тарып эгелээн. Оон аңгыда хамаатылар малды өстүрүп, чуртталга бажыңнарын тудуп ап турар. Сарыг-Септе тудуг эки чоруп эгелээн. Үстүнде адааным ажыл-херектер болгаш өске-даа кылдынып турар чүүлдер суму чагыргаларының бот-башкарнып чоруткан ажылынын түннели деп үнелээр-дир мен.

— Кожууннун социал-экономиказы хөгжүүр турар болгай. Ында байдалды таныштырып көрүнерем.

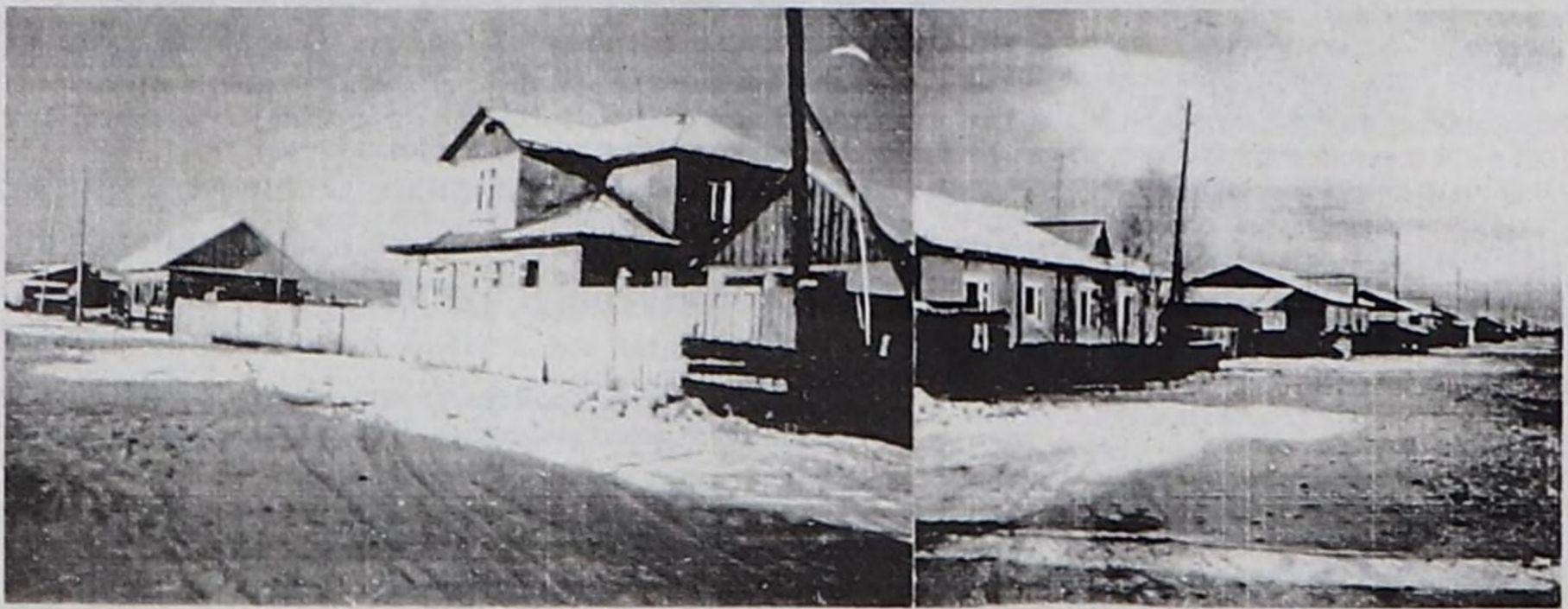
багай эвес чоруткан, ынчангаш байдалывыс чүгээр-дир. Одаарыш, хөмүр-даш-биле коллективтер, хуу чон хандыртыңан. Башкыларга хоойлууда көрдүнген езугаар кижилер бурзунга 1,5 тонна хөмүр-дашты халаска дүжүрүп берип эгеледвис, дараазында эмнелге ажылдакчылары алырлар.

Допчузу-биле чугаалаарга, кылдыңган ажылдар мындыг. Оон өске-даа бүдүрген херектеривис бар.

— Силерниң кожуунда хөй нацияның кижилери ажылдап,

— Каа-Хемниң ол чарында суурлар-биле чазын, күзүн аргыжары кончуг берге, ону барымдаалааш, Каа-Хемни кежир ийи дугаар демир-бетон көвүрүгнү Бүрэн-Аксыга тудары көрдүнген. Сизимче автоорукту тудар айтырыгны көдүрүп турар бис. Кожууннун чамдык суурларына школалар, спорт залы, клуб, чуртталга бажыңнары тударын планнап алган бис.

Кожууннун экономиказының кол адыры мал, чер ажылы болганда, малдын баш санын өстүреринче, продуктулуун көвүдеди-

— Буураашкынның, акша-төгөрик чедишпес берге чылдар турза-даа, кожууннун социал-экономиказын хөгжүдеринче угланган эвээш-биче-даа болза, ажыл-херектер кылдыңган. РФ-тиң болгаш ТР-ниң чазактарының деткимчези-биле Каа-Хемни кежир көвүрүгнү ажылдап кирирген. Ол чүгле кожуун чергелиг эвес, республика ужур-дузалыг тудуг болур. Мерген хемни кежир көвүрүгнү бо чылын доостувус. Ыяш белеткээр арат ажыл-агыйывыс шору ажылдап турар. Ол бажың тудар ыяштарны, янзы-бүрү манзаларны дилип, ыңай-бээр сайгарарын экижиткен. Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти тударына ыяш материалдарын моон садып алган. Ажыл-агыйны Семен Бочкарев эки удуртуп турар. Чуртталга бажыңнарын кожуун бодунуң орулгазының акшазы-биле тудуп эгелээн. Эрткен чылын ийи, бо чылын ийи чуртталга бажыңын ажылдап кириривис.

чурттап турар болгай. Оларның национал чаңчыларын, езулалдарын сагыр, культуразын хөгжүдөр дээш кандыг ажылдарны чорудуп турарыңар, Сагаан-оол Кызыл-оолович?

— Кожууннун девискээринге шаандан бээр хөй нацияның кижилери чурттап келген, оларның аразында акы-дунмалышкы найырал төөгүдөн бээр быжыккан, чаңгыс өг-бүлениң төлдери дег кады ажылдап, чурттап турарлар. Интернационалчы өг-бүлелерниң, коллективтерниң саны хөй. Амгы үеде чурттакчыларның 50 хуузу тывалар, 50 хуузу өске нацияның кижилери болуп турар. Ынчангаш интернационалчы кижизидилгеже улуг кичээнгейни салып турар. Кадрларны шилип, ажылга таарыштыр тургузарда, кончуг оваарымчалыг болуп, оон национал составын барымдаалап турар бис. Орус, тыва национал байырлалдарны, кезээлерни, мөөрейлерни доктаамал эрттирип кел-

ринче, чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче кол кичээнгей салдынар апаар. Допчузу-биле чугаалаарга, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринче ажыл-чорудулгавысты угландыраар бис. Хар шоолуг чагбас Суг-Бажының девискээринге шээр малды, хар кылын дүжер черлерге бода малды өстүрер, тараа культураларын хөйүн тарырын планнап турар мындыг улус бис.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Сагаан-оол Кызыл-оолович, удавас үнүп келир 2003 чылда ажыл-ижиңерге чедишкениңерни, амыдыралыңарга аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзедивис.

— Мен база силерге четтирдим.

Айтырыгларны Таан-оол ХЕРТЕК салган. Авторнун тырттырган чуруктары.

АЗЫП-ТЕНЭЭН ДЕМОКРАТИЯ

(Төңүзү. Эгези 3-кү арында).

Кожуун болгаш хоорай хуралдарының даргалары М. Иусовтун база В. Иконниковтун аразында чөрүлдээ шагда-ла хөрлээ-леп кел чыткан. Баштай-ла Би-Хем кожуунун чаа хүлээп алдынган уставында Туран хоорайның дугайында дындагы билдинмес бир чылдагаан-биле астыгып чыдып калган. Сөөш, Хадын дээн чижектиг административтиг черлер бар, а кожуунун административтиг төвү чок болган. Болур-чогуур эдилгелерни хүлээп тургаш, ук будулгаазыны эткен соонда, сентябрьда Иусов баштаан кожуун хуралы хеп-хенертен В. Иконниковтун баштаан Туран хоорай хуралы тарадыр дугайында шийтпирни үндүргөн. Ук доктаалдык чылдагааның чиктиле сургей: бүрүн эргелерини хуусаазының төнгени-биле деп ында айыткан. Бир эвес ук чылдагааны барымдаалаар чүве болза, кожуун хуралы болгаш кожуун чагыргазы база боттарын тарадыр турганнар-дыр, чүге дизе хоойлу езууга оларга бердинген хуусаа база шагда-ла төнгөн болгай. Ынчалзажок бодун хомудадыр кижэ Иусов турган боор харын! А бодун коллегалары-биле ол үрелдежип чытпаан. Ийи хуралдың аразында тигниң канчаар тыттып келгенин төөгү ыттавайн турар бол, моон мурнунда эртип турган сессияларны кожуун-даа, хоорай-даа хуралдары эп-баг болуп эмгиле-жип эрртирип, аңаа барык кол нуруузунда «чөпшээрэжилгели» шийтпирлерни үндүрүп келгенин айтыры артык эвес.

Иконников судче хомудал кирирге, суд ноябрь 1-де хоо-

рай хуралын таратканын хоойлу-га дүүшпес деп бадыткаан. Ынчан Иусов өскээр хөдөлип, ээлеп турары оран-савазын чаа тургустунган муниципалдык сонгулда комиссиязынга хостап бээрин Туран хоорай хуралының аппаратындан негезин (бодавже, ук комиссияларның саны чазь соонда үнгөн мөөгүлөр дег көвүдөп, кожуун чагыргазының бажынынга сынмастаан хире). Бодунун хөдөлишкенин турлүүн бадыткаары-биле Туран-ның кол «демократы» Иконниковтун ажилдаар өрээлинче МСК-ниң ортехниказын болгаш документациязын дажыглап кирип каан. Чөптүг ойталаашкын алгаш, Иусов божуу-далаш Кызылче бижик кирип, Айыыл чок чоруктун федералдык албанынга болгаш өске-даа билдигли структураларга Иконников дээрзи МСК-ге оран-саваны хостап бербейн, шак ынчаар күрүне уjur-уткалыг ажил-хемчегни – кожуун чагыргазының даргазының сонгулдаларын үзөр деп турар деп дыннаткан. Ындыг болганда ук ажил-херек үзүкчүзүн томаартып, кеземче харысалгазынга онаар херек. А Иконников база катап судче хомудал киригеш, ону ойнап алган, амдыгаа дээр кожуун чагыргазында эрги өрээлдерин ээлевишаан хевээр.

Элдеп-эзин, хөктүг чүүлдер ооң-биле дооступ калбаан. Чаа уставты удуртулга болдургаш, демги-ле үйгү-чыдын чок Иусовка удурткан кожуун хуралы суму чагырыкчыларының дүвү-далаш томуйлаашкынын эгелээн. Бирги ээлчегде Иусовтун талалакчылары депутаттар Хадынга болгаш Сөөшке «боттарының кижэ-

лерин» олуртуп четтигипкенер. Ийги ээлчегде Тарлагның, Сесерлигиниң, Хүттүн болгаш Туранның чагырга даргаларын бичи-ле болза томуйлап аптар чакканнар, ынчалза-даа бо удайда Туран хоорайның хордап, килеңнеэн чагырга даргазы Н.Белков судче билдиришкенин кириген. Ооң орнунга өске кижини томуйлаанының хоойлу-га дүүшпезиниң дугайында Н.Белковтун билдиришкенин сайгарылгазын өске суд сайгарылгазының түннелдерин чарлагыже чедир соңгаарладып каан. Херектиң ужуру чүдөл дизе, мооң мурнунда В. Иконников Би-Хем кожуунун уставында суму чагырга даргаларын томуйлаарын көргөн чүүлү хоойлу-га дүүшпес деп санааш, судче хомудаан чүве-дир. Түннелин манап ханмай турары суд сайгарылгазы ол бооп-тур ийин моң.

Каарган-биле каарган дөмей

Шак мындыг «демократия» сонгулда ажил-херектеринге, сүт саалдазынга, дүжүт ажалдазынга болгаш өске-даа бүдүрүлгө көргүзүлгелеринге багын халдадырындан аңгыда, кожуунун сан-хөөзүңгө база шүүделди чедирип турар. Бодунар безин деңнеп көрүнер даан.

Кожуун болгаш хоорай чагыргаларындан аңгыда, Туранда Төлээлекчилерниң кожуун (9 кижэ) база хоорай (3 кижэ) хуралдарының аппараттары ажилдап турар, ооң ажилдакчыларының шалынынга күрүне-

нин эвээш эвес акша-хөрөңгилерин чарыгдап турар. Оон аңгыда тус черниң бот-башкарылга айтырыгларынга сонургалды оттурары база сессия хуралдарында депутаттарның үзүктел чок келирин болдурары биле-ле боор, ийи хуралдын чамдык депутаттары сессия бүрүзүнүн соонда-ла шаңнал акшазын ап турган (сессияларга Иусовтун санал-оналдарының барык кол кезиниң чаңгыс эпиле хүлээп алдынып турганының чылдагааны мында чажырыттынган эвес бе?). Боталазы-биле кожуунун удуртулгазы бодун база хомудатпайн келген болбааже. Туранның дарга-бошкаларының шалынының хемчээлинге Кызылдың дүжүметтери безин адаарга болурлар. Ук сантүңчө чүгөл квартал түннелинде эвес, а байырлал чыттыг болушкун санында-ла төлөп берип келген бир айның шалың акшазы хемчээлди шаңнал акшаларын кирибээ. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, эрге-чагырга солушкан таварылгада оларның чидирер чүүлдери-ле хөй, ынчангаш-ла боор, албан-дужаалыга артып каар дээш оларның халбактанып, үе-шак шөйүп турарының ужуру-даа мында хире. Саң-хөө яамызының Контроль-ревизия эргелелиниң хынакчылары олар бухгалтериязынга чагдатпайн турар, хыналданың түннелдери таарымча чок фактыларны илередип эккээринден оларның коргуп турары чугаажок. Сестиринге барым-

даалар-ла хөй. Чижек кылдыр алырга, мында үш чылдың дургузунда экономика талазы-биле оралакчының албан-дужаалы дээш шалыңны ийи кижиге долу хемчээл-биле, харын-даа оон ажыр төлөп берип келген. Азы кожуун бюджетиниң күсели-биле өске кижилерниң адында машиналарга шимчедикчилерни, дамчыдылга коробкаларын, дугуйларны садып берип турганы-даа база оон-даа өске бузурушкуннар дижик. Туранга ыңдыг чүүлдер-биле кымны-даа кайгадыры болдунмас, сонгучулар боттарының шилип алган төлээлекчилериниң оптуг үлгелдеринге удурланырындан могап-шылап калганнар. Шупту январь 12-ниң хүнүн манааш олурпкан, ынчан Би-Хем кожуун чагыргазының чаа даргазынын сонгулдалары болуп эртер.

Чоокта чаа чон ортузунга эрттирген санал-оналдар айтырышкыннары улустуң ук сонгулдаларга аажок улуг сонургалдын бадыткаан – кожуунун кол албан-дужаалынга хары-салгалыг болгаш чарт угаан-медерелди кижэ келбээн шаанда, амгы чиренчиг байдал өскерилбес дээрзин улус билип турар. Немелде кылдыр. Сөөлгү айтырышкыннарын түннелдери-биле алырга, Би-Хемниң амгы удурткучулары сонгулдаларга киржи болуп болгу дег кандидаттарның рейтингинде чүгле чирик дуглап чоруп олурары тодараан.

И. КАПУСТИН.

Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат В.Н. Гончаровтун билдиришкениниң дугайында Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2002 чылдың декабрь 15, № 133/682

Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат В. Н. Гончаровка Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязы ооң кандидаттарының бүрүткээриниң талазы-биле комиссия хуралын 2002 чылдың декабрь 11-де 15.00 шакта эртирер деп турарының дугайында дыннаткан. Айыткан хуусаа-даа база бо үеге чедир комиссия бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында шийтпирни хүлээп алырының талазы-биле хуралды эртирбээн. Ук байдалды 2002 чылдың декабрь 15-те Би-Хем кожуунче (Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынче) В.Н. Гончаровтун билдиришкениниң сайгарылгазы-биле хол-баштыр албан езуунун сургакчылаашкынычче үнүп чораан Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал бадыткаан.

Шак ынчалдыр Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязы Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат В.Н. Гончаровту бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында шийтпирни үндүреринге хамаарыштыр хөдөлишкени чок чоруун көргүскөн.

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдык хоойлунун 75 чүүлүнүн 6 болгаш 7 кезектеринге дүүштүр Россия Федерациязының субъектизиниң сонгулда комиссиязы ооң адресинге муниципалдык тургузууларның сонгулда комиссияларының хөдөлишкени чок чоруунга хамаарыштыр хомудалдарны кириген таварылгада, хомудалдың алыс утказынга

хамаарыштыр шийтпирни хүлээп алыр эргелиг.

2002 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле Тыва Республикада сонгучуларның дугайында сан-медээге дүүштүр алырга, Би-Хем кожуунда 6807 сонгучу бүрүткеттинген. «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганың сонгулда албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулда-ларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун 33 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр кандидатты бүрүткээринге сонгучуларның ниити санындан сонгучуларның 2 хуузунун хол үжүүн чыгыры эргежок чугула. Ынчал кээрге кандидаттарны бүрүткээринге сонгучуларның шын деп санаткан 137 хол үжүү херек. Кандидат В.Н. Гончаров Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынга бүрүткедири-биле сонгучуларның 168 хол үжүүн чыгган, 12 хол үжүү чыыр хуудустарлыг 1 көктешкени кириген.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазынын оралакчызы Л.М. Якушкина, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. Кара-Сал, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүнү Д.К. Долзатмаа, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының специализи А.А. Оюн составтыг бөлүк хол үжүү чыгган хуудустарның шынга дүүшкээн хынаанының түннелинде, сонгулда комиссиязынга кириген 168 хол үжүүнүн 152-зи шынга дүүшкөк дээрзин тодараткан (кандидат В.Н. Гончаровтун киргени хол үжүү чыгган хуудустарда хол үжүүнүн хыналдазынын протоколун кошкан).

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы хол үжүү

чыгган кижиниң шынзытпааны (ай, хүнү, хол үжүү салдырмаан) хол үжүү чыыр 3 хуудуста сонгучуларның хол үжүүн шынга дүүшкөк деп санаан. Ындыг түннелге келиринге «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдык хоойлунун 38 чүүлүнүн 23 кезээ үндезин болган. Ында бүрүткээринден ойталаарынга ыңдыг байдалдар көрдүмээн. Оон аңгыда кандидат дээш хол үжүү чыып турган Л.Н. Баян дээрзи муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынче ук шын эвес чүүлдерни эдериниң дугайында билдиришкени, а Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынче ук байдал-биле холбашкан тайылбырны кандидатты бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында айтырыгның сайгарылгазының бетинде кириген. Ынчал кээрге билдиришкени киричизин бүрүткээринге эргежок чугула хол үжүүнүн саны бар болуп турар. Кандидат В.Н. Гончаров бүрүткээринге эргежок чугула өске-даа документи-лерни кириген.

Үстүнде чүүлдерни өөренип, депшидилгенин чурумун, Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат В. Н. Гончаровту деткээн хол үжүүнүн шынга дүүшкээн, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдык хоойлунун 75 чүүлүнүн 6 болгаш 7 кезектерин удуртулга бол-

дуруп, кандидаттың киргени өске-даа медээ-дыннадылганы хынап көргөш, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаалы болза:

1. Валерий Николаевич Гончаровтун билдиришкенин хандырап.

2. Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат В. Н. Гончаровту бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында шийтпирни хүлээп албайн тура, Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязының хөдөлишкени чок чоруун хоойлу-га дүүшпес деп санаар.

3. В.Н. Гончаровту Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээр.

4. В.Н. Гончаровка Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга бүрүткеткен кандидаттың шынзылганын тыпсыр.

5. Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынга «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдык хоойлу-да болгаш «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганының сонгулда албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулда-ларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунда доктаадып тургузган чурум езууга бүрүткеткен кандидат Валерий Николаевич Гончаровтун Би-Хем кожуунун баштыңының сонгулда-ларының сонгулда кампаниязынга киржилгезин хандырап.

6. Бо доктаалды Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынга күүседири-биле база республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаары-биле чорудар.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

2002 чылдың декабрь 15-те Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынга Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат Валерий Николаевич Гончаровтан билдиришкени кирген. Билдиришкени кирикчизи Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязының хөдөлишкени чок чоруун хоойлу-га дүүшпес деп санаарын база ооң билдиришкениниң алыс утказынга хамаарыштыр шийтпирни хүлээп ап, Би-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээрин, чок-ла болза бүрүткээринден ойталаарын Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязындан дилээн.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы билдиришкенине айыттынган байдалдарны хынап көргөш, дараазында түннелдерге келген.

2002 чылдың декабрь 7-де билдиришкени ээзи Би-Хем кожуунун муниципалдык тургузуунун сонгулда комиссиязынга бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында шийтпирни хүлээп алыры-биле хол үжүү чыгган хуудустарны болгаш өске-даа документи-лерни кириген турган.

«Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганының сонгулда албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулда-ларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун 35 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр сонгулда комиссиязы хол үжүү чыгган хуудустарны хүлээп алганының соонда, 5 хонуктан орайтапайн, кандидатты бүрүткээриниң дугайында, чок-ла болза бүрүткээринден ойталаанының чылдагаанын айыткан шийтпирни үндүрер хүлээлгелиг. Шак ынчаар алырга, бүрүткээриниң (бүрүткээринден ойталаанының) дугайында шийтпирни хүлээп алырының хуусаазы 2002 чылдың декабрь 12-ден орайтавас турар уjurлуг.

АК ШАЙ БИЛЕ АРЫН-НУУРУМ

Декабрь 15-те «Шын» солунга Валерий Севильбаевич Шарави бисти кел дээн. Улуг назылыг кижы биске чагыг бээри ол-дур дээш чеде бердим. Кол редактор Артур Ойнар-ооловичиниң өрээлинде шай белеткеп каан болду. 70 ажыг харлыг башкывысты бир кижы чедип алган келди. Боларнын кадды баксыраан, ол хиреде «Салым-чолдун шорааннары» деп роман бижээн. Чоокта оон «Чамзы камбы» деп чогаалы «Шын» солунга үнүп турду. Ук романны оон кадайы мээң ажылдаар черимге эккеп бээрге, мээң чогаалчы эжим чидирипкен. Ол дээш боларнын мурнунга улуг буруулук кижы мен. «Чамзы камбыны» номчудум, ангы дайзыны деп нүгүлге кирген оон човулаңыг салымын көргүскен чогаал чорду.

Кызыл ужур эдерген сүзүк чок кижилернин коргунчуг үүлгедин бо эссе-чугаада дыка шын болгаш бедик уран деңнелге чуроп бижээн чорду. Бо чылдын түннелин үндүрүп тургаш, бо чогаалды шаңналга киризе чогуур дээрзин журналист эшөөрүмге саналадым.

В.С.Шарави «Шын» солунун кол редакторунга 18 чыл дургунда ажылдаан, оон өске ыңдыг аар чүктү ол хире үр үеде ууп чораан кижы чок! Ол үеде бо солун улусчу нүүр-биле ажылдап

турган. Валерий Севильбаевич шүлүкчү азы эртемден-даа болуп шыдаар турган. Партиянын айбызы-биле тыва чонга эң-не херек солуннуң «кулу» болуп, бүгү амыдыралын эрттирген. Мен хөөкүй «Шын» солунун арыннарынга чогаалчы болуп өзүп, доругуп алган хиремде, хөөкүй башкымын «салымын» номчуваан багымны деп буруум миннип олур мен.

Башкы биске тыва кижилер арага көрүп каанда, кужурзураан хойдан дора апарган бис деп чугаалады. Оон эзирик чораанын бүгү назында көрбээн мен. «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас». Улуг өгбенин сөстери мени кыржылдап турган ышкаш болду.

Чогаалчылар эвилелиниң 60 чыл оюн байырлап турувуста, Культура ямызы кежээки чемге 9000 рубль үндүрген. 100 ажыг кижини шайлаттывыс. Ол түнүң, эвээш дизе-ле, үш муну-биле арага саткан чүве. Мээң чедир бодаваан багым ол ыйнаан, 3 мун рубль-биле хөйге ажыктыг, онза чогаал үндүргеш, байырлыг шайлаашкынны ак шай-биле эрттирип каар чүвени. Чүве-ле болза, арага көдүрер...

Бо Чаа чылды оода бодум ажы-төлүмге үлегер көргүзүп, хой сүдү-биле сүттээн ак шай-биле уткуур мен. Өөм ишти арага

чооглаас, эки кижы. Бодум харын ийи-чаңгыс шелиптер багай ашак чордум. Валерий Севильбаевич, мен силерниң мурнунарга моон сонгаар шеглеп чоруур мен деп сөзүм берип тур мен.

Бүгү-ле бак чүве арагадан эгелээр. Өске кадайже туралаан ашак баштай «дидимненди» ижип алып. Айтматовтуң «Сараланың салымы» деп чогаалында ыңдыг ышкажык. Дүн чоруктуг оор база «технар» шелип аар. Бо шагнын кыс уруглары кудумчуга пиво «ээп» чоруур. Олар «олдар аннаар» дижип чугаалажып чоруурлар, чүдек-ле шаг!..

Бурун езууда эң баштай оол кижы күдээлеп баар. Ам болза кыс уруг «күдээлеп» чеде бээр.

Кижы чок болган черге дүн хайнып арагаже дүлдүнүптер, хааржакта мөчүнү ышкыныптар чыгы апардывыс...

Экранга көөр-ле чүвевис — кижы читкен... 9 айлар дургунда 460 кижы багай арага ишкеш, хорананып өлгөн... Чыдыг чашпан... Шош-содаа... Кадайы ашааның бажын балды-биле...

Кызыл хоорайда тыва чон, чок болган кижы соок бажында чыдырда-ла, арага кудар. Үш хонгаш ажаар дээн болза, үш хонукта чылбартып кээр. Доң кыжын черге база кудар. Чамдыктары езулуг дойга чедер харыкчок ужурап каар. Бо чүү

Улуг кижинин мурнунга миннишкин

деп чүвөл! Орус улус мөчөөн кижини үндүрбээнде, водка куптас, черге куптас. Ажаап каапканда, сөөлгү дойга 1-2 дугурааны «помянем» (өршээ бурган, хөөкүйнү сактып чоруулар) дээш, сүстүрбейн апкаш, ашта-нып-чөмөнөп алгаш, ыт-шим-мээң чок тарап чоруптар. Тыва улус дыка-ла чүдек апарган-дыр бис, ажыг-шүжүлүг төреливиске дыш-даа бербес, канчап чүгле ижерин сактыр сойлукар боор бис, бурган өршээ!..

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг, чүү-даа болуп турда, арага ишпес. Александр Даржай база ыңдыг чорду. Артистер, чогаалчыларны... аа, өршээ, чугаалап шыдаас мен, чон билер. Мен ам моон сонгаар шеглеп чоруур мен. Турцияга мен чүү дээш барган мен. Ол чондан арага сагырын өөренип албаан болзумза, эки чогаал-даа бижип шыдаар мен бе? Бо дээрге мээң төрөөн чонум мурнунга нүүрүм-дүр.

Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Кызыл-Тайга, Самына, Би-Хем-Бег-Хем, Каа-Хем-Кадын-Хем, башкы таңды шаг-төөгүден биче-буурай тыва чон, бистерни, кадалап карактап турар — Иевис. Көк дээр — Адавыс. Эртенги шайнын үстүн алдын таңды, кудай-дээрже чажып чоруур болзувуса, өске чоннарнын биске сыгап турар сүзүкте-

ринге алзып төнмөс бис, төрөөн дылывысты чидирбес бис.

Чүдүлге кижы ниитилелин чажындан оран-таңдын болгаш төрөөн чонунун мурнунга биче сеткилдиг болурунга өөредип, кижизидип, чазырадып келген. Богда шажынга ол дээш ынак мен. Хүннүн-не хүрээ баар харыым чок-даа болза, бурганымны ном саңының кырында чалап алган мен.

Шүлүкчү кижы болганымда, дүне сылдыстарга, хүндүс көк кудайга, оран-таңдымга тейлеп чор мен. Мээң бо сүзүмнү кандыг-даа евангелистер үзе кирип шыдаас. Янзы-бүрү секталарнын агымынга алзып чоруур кижилер, алызы барып, төрөөн дылын уттуп, улусчу ужур-дөзүн уттур, келир үеде ажы-төлүм кым болур ирги деп чүвени чедир бодавайн чоруур кижилер-дир.

Эйнштейни, Лопсан Рампаны номчуп турар-дыр мен. Бир эвес чүдүлгени эртем-биле сагып номчува болза, меңээ төнчү чок чажыттарлыг октаргай чаңгыс черге доктаап туруп алган ышкаш апаар. Амыдырал төнчү чок чажыттарлыг болгаш солун.

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның ЧЭ-ниң даргазы,
Бүгү-Сибирь чогаалчыларының хүрээлениниң күүсекчи комитетинин кижигүнү.

Спорт

МАГАДЫЛАЛ БАР

Декабрь 7,8 хүннеринде ТР-ниң профессионал училищелеринин сургуулдарының аразынга хостуг хүрешке чаңкыл езугаар спортчу маргылдаа болуп эрткен. Маргылдааның кол-ла сорулгазы — аныктар аразынга хостуг хүрешти моон сонгаар улам сайзырадыры, училищелеринин чемпионнарын деңзи аайы-биле тодарадыры, республиканың болгаш Россияның чыңды командаларынга курлавыр кылдыр төлептиглерни тывары.

Маргылдаага №1, 4, 6, 8, 9, 11 училищелеринин база Олимпийжи курлавырлар училищезинден, дүлэй уруглар школазынын командаларындан — шупту 108 мөгелер хүрешкен. Ийи хүн үргүлчүлээн бо маргылдаа сургуул мөгелеринин хостуг хүрешке шыңгыы белеткелин, чаа-чаа аргаларны ажыглап турарын база амгы хүрежип турар оолдарнын аразындан келир үенин шыырак мөгелери үнүп келиринин магадылалы барын бадыткаан. Эң ылаңгыы №1, 6, 8, 4 училищелеринин, Олимпийжи курлавырлар училищезинин сургуулдарынын чараш аргаларны ажыглап турары тренер башкыларнын эки ажылын херечилеп турар.

Маргылдааның түннелинде нити команда аайы-биле бирги черни Кызылдың №1 училищезинин командазы чаалап алгаш, 3000 рубль-биле шаңнаткан, ийги черни — Чадааның №6 училищези ап, 2000 рубльди шаңнал кылдыр алган, үшкү черге Шагаан-Арыгнын №8 училищези төлептиг болуп, 1000 рубль шаңналга онаашкан. Деңзи аайы-биле 42 кг Олан Сат, 46 кг Алексей Анайбан, 50 кг Валерий Сат, 54 кг Сергей Бадарчы, 63 кг Чингис Мортуй-оол, 69 кг Каң-Маадыр Кара-Сал, 76 кг Сайдаш Сат, Аяс Таспанчик чемпионнааннар. Хостуг хүрешке киржи келген мөгелер аразынга тыва хүрешке база маргылдаа болган. Аңаа Аяс Таспанчик шүүлген.

Алдынай СААЯ.

ТЪВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ СПОРТ КОМИТЕДИ

«СПОРТЧУ ЭЛИТА-2002» деп байырлап кежээзин эрттирер. ПРОГРАММАДА:

1. Эң дээрэ спортчуларны, тренерлерни болгаш деткикчилерни мактап, байыр чедирип, езулал кылыры.

2. «Ураанхай» мюзик-холлдуң концерти.

3. «Олимпизм болгаш Олимпий шимчээшкини» деп темага уругларнын чуруктар конкурзу. Конкурса кириер ажылдарны декабрь 20-ге чедир «Херел» спортзалга хүлээп алып. Турар чери: Щетинкин-Кравченко, 25. Телефон: 3-75-05.

Байырлап кежээзи В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур.

Эгелээри декабрь 21-де 16.00 шакта.

Билет өртээ 20 рубль.

Шангыйлан Ооржакович БИЧЕ-ООЛ

Эмчи, Тыва Республиканың кадык камгалалынын алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдын хоочуну Шангыйлан Ооржакович Биче-оол 2002 чылдын декабрь 15-те, амыдыралынын 67 чылында, мөчөөн.

Ш.О.Биче-оол 1936 чылдын январь 15-те Тыва АССР-ниң Барыш-Хемчик кожунун Шекпээр суурга төрүттүнгөн. Ортумак школы чедишкенин дооскан соонда, 1957 чылда Иркутскиде күрүнениң медицина институтунун эмнээр факультетинге өөренип киргеш, ону дооскан соонда, 1964 чылда, республиканың кадык камгалал шугумунга ажылдап эгелээн. Балгазында өкпе аарынын санаторийинге эмчи-ординатор бооп, күш-ажылчы амыдыралын эгелээн. 1965-1970 чылдарда Бай-Тайга район эмнелгезинин кол эмчизинге ажылдаан. Удуртукчу ажылга ажылдап чораан үезинде кадык камгалалынын материал-техниктиг баазын тургузарынче улуг кичээгейни угландырып келген. Оон иделкейин езугаар Шуй суурга 25

орунуң участок эмнелгезин, Бай-Тал суурга фельдшер-акушер пунктузун туттуруп, ажыткан, район эмнелгезинин чанынга уругларнын сүт кухнязын организаастаан. Районнуң медицина албан черлерин эмчи кадрлар болгаш ортумак эртемениң ажылдакчылар-биле четчелээн.

Ш.О.Биче-оолду 1970 чылда республиканың өкпе аарыныга удур албанынче шилчиткен. Өкпе аарынын баштайгы үе-чадазын илередиринге иделкейлиг ажылдаан. 1975 чылдан 1981 чылга чедир Кызылдың район поликлиниказынын улуг эмчизи бооп ажылдаан, организаакчы ажылын көргүскен. 1986 чылдан эгелээш, Ш.О.Биче-оол республиканың психиатрия эмнелгезинин психиатр эмчизи бооп ажылдап келген. Ш.О.Биче-оол республиканың кадык камгалалынга 38 чыл ажылдаан, организаакчы ажылын көргүскен. ТР-ниң Президентинин 1986 чылдагы Чарлыгы-биле аңаа «Тыва Республиканың кадык камгалалынын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывыскаан, «Күш-ажылдын хоочуну» медаль-биле шаңнаан.

Үлегерлиг өг-бүлечи, сагыш човангыр ада, ынак кырган-ача, улустуң эмчизи мөчөөн. Ону билер кижилер, оон өөрү Ш.О. Биче-оолду нити херек дээш сагыш човап чоруур, харысалгалыг болгаш кичээгейлиг, ажылынга кызыкчак кижы деп билер.

ТР-ниң Кадык камгалал ямызы, респсихемнелгениң коллективи Ш.О.Биче-оолдун элекке мөчөөни-биле оон төрелдеринге болгаш чок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязынын компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7234.
Чагыг 141.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадылары дээш авторлар боттары харышпаар.